

Risâle-i Mu'âlece'ye Göre On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Bitkisel Tedavi Şekilleri ve Terminoloji

Methods of Herbal Treatment and Terminology in a Sixteenth Century Ottoman Treatise *Risâle-i Mu'âlece*

Gürkan Gümüřatam¹

¹Doç. Dr. Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Lefkoşa/ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

ORCID: G. G. 0000-0002-2465-6501

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gürkan Gümüşatam,
Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Lefkoşa/Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
E-posta/E-mail: ggumusatam@ciu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 06.01.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
18.01.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
05.04.2022

Kabul/Accepted: 20.04.2022

Online yayın/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Gümüşatam, Gürkan. "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Bitkisel Tedavi Şekilleri ve Terminoloji." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 261-290. <https://doi.org/10.26650/oba.1054321>

ÖZ

Bilim tarihini aydınlatmak üzere Arap harfli Osmanlıca eserlerin yeni yazıya aktarılması ve dil bilgisi özelliklerinin ortaya konulması bilim tarihi araştırmacıların önüne çıkabilecek ilk engellerin aşılmasını sağlayacaktır. İkinci basamakta ise, filolojik özellikleri ortaya konan eserlerin bilimsel niteliği bilim tarihçileri tarafından belirlenecektir. Bu çalışma, Milli Kütüphane'nin (Ankara) yazma eserler koleksiyonunda bulunan, tarihsiz fakat on altıncı yüzyıla ait olduğunu belirlediğimiz *Risâle-i Mu'âlece* adlı tıp ve eczacılık konusundaki anonim yazma eserde yer alan bitkisel droğları saptamak, Türk kültür ve dil tarihine ışık tutmak üzere yapılmıştır. Eser, yeni yazıya aktarıldıktan sonra taranarak Türkçe droğ isimleri fişlenmiştir. Fişleme sürecinin ardından, bitkilerden elde edilen droğlar, kendi içinde tematik olarak sınıflandırılmıştır. Bitkisel droğların kullanım biçimleri belirlenmiş, Osmanlı tıp ve eczacılığındaki uygulama alanları gösterilmiştir. Diğer taraftan, bitkisel droğlardan üretilen ilaçlar kendi içinde sıralanarak yapılış şekilleri, kullanımları ve adlandırılma yolları gösterilmiştir. Böylece, köklü bir geçmiş olan Osmanlı tıp ve eczacılığının on altıncı yüzyıldaki genel durumuna kapı aralanmış ve tedavilerin ilmi esaslar üzerine inşa edildiğine dikkat çekilmiştir. **Anahtar sözcükler:** Bilim tarihi, Bitkilerle tedavi, Bitkisel droğlar, Dil bilgisi, eczacılık, Osmanlı İmparatorluğu, *Risâle-i Mu'âlece*, Tıp terimleri, Türk dili

ABSTRACT

Transliteration of Ottoman works written in Arabic alphabet to Latin script and revealing their grammatical features may help historians of science overcome the initial challenges they may face when studying such texts. Following that, science historians can assess the scientific quality of the transliterated texts whose philological features are revealed. The purpose of this study was to determine the herbal drugs in an anonymous and undated medical and pharmaceutical manuscript titled *Risâle-i Mu'âlece*. It was probably written in the sixteenth century and is now housed in the National Library in Ankara. The present study also seeks to shed light on the history of Turkish culture and

language. After the text was translated to Latin script, the Turkish drug names were recorded, and then herbal drugs were thematically classified and their use in therapeutics and their application in Ottoman medicine and pharmacy were also determined. On the other hand, the remedies made with herbal drugs were listed, as well as the method of preparation, use, and naming. Thus, the general characteristics of Ottoman medical therapies and pharmaceutical practices in the sixteenth century were established. This study demonstrated that these therapies and practices were founded on scientific principles..

Keywords: Grammar, Herbal drugs, Herbal treatment, History of science, Medical terminology, Pharmacy, Ottoman Empire, *Risale-i Mu'âlece*, Turkish philology

Giriş

Bilim çalışmalarının gelişme evrelerini görmek ve geçmişin bilgilerinden yararlanabilmek için kimya, matematik, botanik, zooloji ve tıp gibi pozitif bilim dallarına ait tarihî eserlerin bir bütün hâlinde incelenmesi gerekmektedir. Ancak, devlet arşivlerinde ve özel koleksiyonlarda muhafaza edilen bu tür bilimsel eserler üzerinde çalışan uzmanları birçok zorluk beklemektedir. Osmanlıca metinlerin Arap harfleriyle (eski yazıyla) yazılmış olması karşılaşılan ilk güçlüktür. Diğer yandan, her yüzyılın kendi içinde ayrı dil özellikleri arz etmesi, çalışılan dönemin Türkçesine hâkimiyet gerektirmektedir. Bu nedenle bilim ve tıp tarihi uzmanlarıyla filoloji uzmanları, yazma eserleri birlikte incelemelidir. Filologların tarihî metni okuması, yeni yazıya aktarması ve günümüz Türkçesiyle sadeleştirmesi; metinlerin dil özelliklerini çözümlemesi bilim ve tıp tarihi araştırmalarının ilk basamağını oluşturacaktır. Onların çözdüğü metinlerdeki tarihî bulguları değerlendirmek ise, bilim veya tıp tarihi uzmanlarının konusudur. Tıp ve eczacılık tarihi konusunda çalışanlar da dile getirdiğimiz bu görüşü desteklemektedir.

Sentetik ilaçlar yanında alternatif tedavi şekilleri arayan günümüz modern tıbbı, koruyucu hekimlikte geçmişin deneyimlerini referans alan bir yola yönelmiştir. Tıbbi bitki araştırmalarında geleneksel tıbbın esas alınması gerektiğine vurgu yapan Altıntaş, tıp kitaplarının günümüz Türkçesine aktarılmasının; terminolojisinin, kavramlarının anlaşılmasının tıp ve bilim tarihi uzmanlarının önüne çıkan en büyük engeller olduğunu ifade eder. Çözüm yolunu, dil ve bilim/tıp tarihi uzmanlarının ortak çalışmalarında bulur. Araştırmacı, ortak yürütölen incelemelerin modern tıbbın gelişmesine de çok şeyler kazandıracığını vurgular.¹

Osmanlı tıp ve eczacılık tarihine² katkı koymak üzere yapılan bu inceleme, on altıncı yüzyıl eserlerinden *Risâle-i Mu'âlece*'deki (RM)³ bitkisel drogları (*müfred devâlar*)⁴ ve drog

- 1 Ayten Altıntaş, "Tıbbi Bitki Araştırmalarında Kaynak Olarak Eski Tıp: 'Kokulu Gül' Örneği," *Merkezeğendi Geleneksel Tıp Derneği Bitkilerle Tedavi Sempozyumu Bildiri Kitabı* (İstanbul: Merkezeğendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011), 79-80.
- 2 Osmanlı döneminde şifa dağıtma işiyle uğraşan hekimler hasta bakıp ilaç vermekle ilgilenirken, eczacılar da ilaç hazırlama yanında birtakım tıbbi uygulamalar yapmaktaydı. Bu açıdan, hekimlik ve eczacılık birbirlerinden bağımsız uzmanlık alanları değildi. Batı'da on yedinci asırda birbirinden ayrılmaya başlayan eczacı ve hekimler, kendi aralarında şiddetlenen mesleki rekabet sonucu on dokuzuncu yüzyılda yollarını ayırdı. Klasik dönemin sonuna dek, Osmanlı toplumu içinde müslüman Türkler ilk eczanelerini on dokuzuncu yüzyılda açtı. Yirminci yüzyılın başlarına dek bu eczanelerde, hazır ilaçlar ve drogların muhafaza edildiği bölümlere ilaveten bazı eczanelerde hekim de bulunduruluyordu; böylece Osmanlı'da eczacı-hekim ilişkilerinin korunmasına çaba gösteriliyordu. Bkz. Turhan Baytop, "Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1994), 387.
- 3 İncelemenin devamında bu kısaltma kullanılacaktır.
- 4 Türkçeye Fransızcadan geçen 'drog' terimi, hayvan ve bitkilerden özel yöntemlerle elde edilen, ham veya yarı ham maddeleri kapsayıcı genel bir adlandırmadır. Bu incelemede drog terimi de kullanılmasına rağmen, Osmanlı tıbbında 'devâ', 'müfred devâ' ve 'gıdâ'lar ilaç ham maddesi olarak birbirlerinden ayrılmaktadır. Bitkisel kökenli droglar 'devâ'/'müfred devâ' ana adıyla anılırken, hayvansal kökenli droglar 'gıdâ' adı

karışımlarını (*mürekkeb devâlar*) belirlemeyi amaçlamıştır. Türkçe terminoloji ve Türkçe adlandırmaların ağırlıkta olduğu örnekler seçilerek Türk bilim dilinin ve tarihinin gelişim çizgisi izlenmeye çalışılmıştır. Eserin, çağdaşı olan birçok tıp kitabına göre Türkçenin söz varlığı açısından yoğunlukta olması, henüz bu eser üzerinde bir metin yayınının bulunmaması ve yazmanın iyi korunmuş olması RM'nin seçilmesinin ana nedenleridir. Birinci basamakta, RM'den fişlenen bitki adları değerlendirilmiş, bulgular ayrı bir makaleyle bilim çevrelerine sunulmuştu.⁵ İlgili incelemenin ikinci basamağını oluşturan bu çalışmada, bitkisel özellik taşıyan müfred ve mürekkeb devâlar değerlendirilmiştir. İncelemenin hedefi, drogların adlandırılış şekillerini belirlemek ve filolojik açıdan kavramlara Türkçe karşılık üretilirken temel yaklaşımı yakalamaktır. İsimlendirme konusundaki tespitler, müfred ve mürekkeb devâların belirlenmesiyle tarihî açıdan desteklenmiştir. Bu sayede Türk bilim tarihinin gelişimiyle Türk bilim dilinin gelişiminin de paralel seyrettiği ortaya konulmuştur. Ayrıca, her yüzyılda ayrı ayrı tıbbi uygulamaların olması, aynı adla ancak ayrı yollardan üretilen ilaçlar bulunması, tıp ve eczacılık tarihimizi bütün olarak görmemiz açısından farklı yüzyıllarda yazılmış eserleri teker teker incelemeyi gerektirmektedir. Bu incelemeler dönem ve eserler arasındaki yaklaşım farklarını ortaya çıkaracağından Türk bilim tarihinin aydınlatılmasına yardımcı olacaktır.

İncelemede *mualecat* veya *mualece* kitapları hakkında tanıtıcı bilgiler sunulduktan sonra, Osmanlı tıbbı ile eczacılık çalışmaları arasındaki ilgi açıklanmıştır. RM'nin incelendiği bölümde bulgular sıralanarak droglar konu ve kavram alanlarına göre tasnif edilmiş, tarihî bulgular aktarılmıştır.

Eski Yunan ve Orta Çağ İslam tıbbında etkili ilaçları ve tedavilerini bir arada sunmak, binlerce yılda oluşmuş bir geleneğin devamıdır. Bu gelenekten beslenen Osmanlı tıp eserlerinde hastalığın tedavisi ile kullanılacak ilacın yapımı birlikte aktarılmıştır. Aynı geleneğinin ürünü olan RM'deki genel eğilim de, tedavide ilaçların (*mualece*) yardımına başvurmak, bunların yapım ve kullanım bilgilerini aktarmaktır.

Bitki ve hayvanlardan elde edilen ham maddelerle ilaç yapıldığına ilişkin ilk kayıtlar günümüzden dört bin yıl öncesine kadar uzanır. MÖ 2000 yıllarına ait Sümer tabletleri içindeki bilinen en eski reçeteler, terkiplerin içeriğini kısa ve pratik şekilde sunmaktaydı.⁶ MÖ 1550'de, Mısır'da bulunan bir papirüste, dört yüz elli civarında hastalığın bitkiler ve hayvanlardan elde edilen ham maddelerle tedavi edildiği görülür. Papirüslere göre Mısırlılar;

verilen genel bir isim altında toplanmıştır.

- 5 Bahse konu yayın için bkz. Gürkan Gümüşatam, "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre XVI. Yüzyıl Türkçesinde Türkçe Bitki Adları," *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* sayı 39 (2015): 23-40.
- 6 Eski Sümer tıp tabletlerini kimyager Martin Levy'nin yardımıyla çözümleyen Kramer, tabletlerin çözümlediği bölümlerini bilim dünyasıyla paylaşmıştır. Bulunan tabletler içinde en eski olanı bir hekim tarafından meslektaşları ve öğrencileri için yazılmış ilaç reçetelerinden oluşmaktadır: Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Hamit Koyukan (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1999), 86-87.

nane, siyah hardal, sinameki, haşhaş, adasoğanı, tatula gibi bitkileri ilaç olarak kullanmıştır⁷. Aynı döneme ait Hitit tabletlerinden de adamotu, alıç, arpa, buğday gibi bitkilerden tedavide yararlanıldığı anlaşılmaktadır.⁸

Batı’da tıp biliminin kurucusu kabul edilen Hippokrates (Hipokrat, MÖ 5. ve 4. Yüzyıllar), dört yüz tür bitkiyi ayrıntılı olarak işlerken; Romalı hekim Galenos (Galen) birinci ve ikinci yüzyıllarda bitkilerle yeni formüller denemeye başlar. Dioscorides (M.S. 1. Yüzyıl), *De Materia Medica* olarak tanınan eseriyle, Batı’da Eski Çağ’dan bugüne kadar yazılan en zengin farmakopeyi⁹ meydana getirir. Bitkilerle ilaç yapımı yanında, bitkilerin kullanımı, saklanması hakkındaki deneyimlerini aktarır; bitkileri, yetiştiği ortam içindeki özelliklerine göre inceler.¹⁰ İslam dünyasında, Yunan ve Hint hekimlerinin eserlerini tercüme ederek işe başlayan İslam hekimleri, *akrabadin*¹¹ adını verdikleri kitaplarda ilaçlar konusundaki birikimlerini kayıt altına alır. Eski Yunan ve çağdaşı Endüslü İslam hekim ve botanikçilerinden edindiği bilgileri kendi gözlemleriyle geliştiren İbn Baytar (1197-1248), Kuzey Afrika’dan Anadolu’ya ve oradan Mısır’a kadar yaptığı gezilerin sonucu olarak Müfredât-ı İbn Baytar olarak tanınan *Kitab al-Cami li-Mufradat al-Adviyya va’l-Agdiyya* adlı eserini yazar. Bu kitap Orta Çağ boyunca Doğu ve Batı eczacılığının/tıbbının ana kaynakları arasında kabul edilir. İslam tıbbının en büyük hekimi olan İbn Sina’nın (980-1037) sadece *Şifâ* ve *Kanun fi’l-Tıbb* adlı iki kitabında dokuz yüzden fazla bitki kökenli ilaç yer alır.¹²

Çoğu bitkisel droglardan oluşan basit ilaçlar (*müfred devâ*) ve ilaç terkiplerini (*mürekkeb devâ*) içeren eserleri birbirinden keskin çizgilerle ayırmak mümkün olmamakla beraber, bunların iki grupta yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bir tarafta tıp eğitimi için yazılan, ilaç yapımına yer veren genel kitaplar, diğer taraftaysa ilaç terkiplerini konu edinen *mualece* kitapları. Mualece kitapları RM örneğindeki gibi birçok türde (yakı, kurs, hap gibi) ilaç terkiğini bir arada içermektedir. Bir bölüm mualece kitabı ise, tek bir devânın her yönüyle incelenmesine ağırlık veren monografik türde eserlerdir. On yedi ve on sekizinci yüzyılda yoğunluk kazanan bu tür risalelere Zeynelabidin b. Halil’in *Havvas-ı Biberiyye*, Bursalı Ali Münşi’nin *Kınakna Risalesi*, Ebu’l-Hayr’ın Yusuf’den tercüme ettiği *Çay Risalesi* örnek

7 Ayla Kaya, “Tıbbi Bitkiler ve Etnobotanik Çalışmalar,” *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran 2010 Zeytinburnu* (İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011) içinde, 11.

8 Gaye Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi ve Tıp* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1999), 163-179.

9 Farmakope: İlaç üretiminde kullanılan drogları listeleyen, bunların etkilerini ve hazırlama yöntemlerini açıklayan eser.

10 A. Colin Ronan, *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun (Ankara: TÜBİTAK, 2005), 259-260.

11 Osmanlı tıbbında Hekimbaşı Salih bin Nasrullah (ö. 1669), *Tercüme-i Akrabadin el-Cedid* adlı farmakopesinde, ilaç yapımıyla uğraşan meslek grubunu ilk kez “*ispeçyar*” olarak isimlendirir. Sonraları “*ispençiyar*” şeklinde dilimize yerleşen bu terim, İtalyanca kökenli “*spezzere*” sözünden dönüştürülmüştür. Bkz. Naşit Baylav, *Eczacılık Tarihi* (İstanbul: Yörük Matbaası, 1968), 191.

12 Turhan Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi*, yay. haz. Feza Baytop Günergun, gözden geçirilmiş 3. bs. (Ankara: Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, 2021), 13-17.

verilebilir.¹³ On yedinci yüzyılda yazılan ve bitkisel, hayvansal ve mineral kökenli drogları tanıtan bir müfredat kitabı da Sakızlı İsa Efendi'nin *Nizamü'l-Edviye* adlı eseridir.¹⁴

I. Risâle-i Mu'âlece

Ankara, Millî Kütüphane El Yazması Eserler Koleksiyonunda bulunan *Risâle-i Mu'âlece* (06 Mil Yz 5163), ilaçla tedavi konusunda yazılmış anonim bir eserdir. Abadî türü bir kâğıda nesih yazıyla yazılan kitap, bir mualece risalesidir. Yazma eser sırtı bordo meşin, kapakları kâğıt kaplı mukavva bir cilt içerisindedir. Yazmada söz başları ve cetveller için kırmızı, ana metin için siyah renkte mürekkep kullanılmıştır. Ayrıca, droglara ilişkin ölçüler, metnin içinde satır altı usulle ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Yaklaşık yetmiş varak olan yazmanın sondan birkaç yaprağı boştur. Millî Kütüphane'ye 30 Kasım 1983 tarihinde Muharrem Çağlar'dan 5.000 TL karşılığı satın alındığı bilgisi, eserin giriş ve son kısmında yeni yazıyla bildirilmiştir. Telif tarihi üzerinde belirtilmeyen eserin söz varlığı, imlâ, ses ve biçim bilgisi özellikleri, onun on altıncı yüzyılda yazıldığını göstermektedir. Bağlaç görevinde kullanılan *dahu*'nın işlek olması, üçüncü kişi iyelik ve belirtme durumu eklerinin düz ünlülü şekilde devamı, *saru*, *sancu* vb. kelimelerde yuvarlak ünlülerin tutarlı şekilde kullanımı, üçüncü tekil kişi istek eki görünümündeki ekin genellikle tavsiye-gereklilik veya emir anlamlarında işlek kullanımı, öte yandan imlâda özellikle Doğu kökenli kelimedeki kimi zaman eklerin kelime tabanından ayrı yazılması; önceki yüzyıllarda görülen kimi şekillerin (gelecek zaman eki -(y) ıAr vb.) kullanımdan kalkması gibi hususlar metnin on altıncı yüzyıla tarihlendirilmesinde etken olmuştur.

İlaçla tedavi konusundaki eser, macunların (15 ayrı macun türü), bünyeyi rahatlatıcı ilaç, hapların (14 ayrı hap), kurs (4 ayrı kurs) ve yakıların (6 ayrı yakı) yapımına odaklanmıştır. Böylece tedavi şekilleriyle ilaç reçetelerinin birlikte verildiği karışık yapıdan uzaklaşmıştır.

RM, birçok mualece kitabında olduğu gibi, kendinden önceki tıp ve eczacılık eserlerinden yararlanılarak hazırlanmış, birtakım gözlem ve deneyimlerle zenginleştirilmiştir. Sıralanan kimi mürekkep devâların tarifine geçilmeden önce, mualecenin hangi hekimden (Akşemseddin, Galen, Hipokrat, İsa Beğ vd.) alındığı bildirilmiş, ilacın birçok kere tecrübe edilerek sağaltıcı etkilerinin gözlemlendiğine vurgu yapılmıştır. Bu tür göndermeler hem Osmanlı tıbbının kaynaklarının hem de ilgili eserlerinin kendi içinde bulunduğu dönem ne kadar tanındığına canlı birer tanıktır. Konuya ilişkin olarak Akşemseddin'in (1389-1459) bir grup hastalığın tedavisinde ortak kullanılabilecek reçetesi, hekime yapılan göndermeden sonra şu şekilde nakledilmiştir:

13 Mükerrer Bedizel Zülfikar Aydın, "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Devâ' Kullanımı ve 'Müfredât Eserlerinin Genel Özellikleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları – Emre Dölen Armağanı* 6, 2 (2005): 312.

14 Sakızlı İsa Efendi, *Nizamü'l-Edviye*, yay. haz. Mükerrer Bedizel Aydın ve Sibel Murad (Ankara: TÜBA Yayınları, 2019).

“[61B] (4)... Bâb: Bu nüsha (5) Ak Şemse’-d-dîn Hazretleri’nden nakl olunur. (6) Niçe niçe tecrube olunmuşdur. Sidügi (7) durmayana ve başı çegzinene ve bel (8) agrısına ve dahı erlikden kalana (9) ve bağluya ve oğlu ve kızı olmayana (10) ve yedigi siñmeyene ve sancusu olana (11) gâyet nâfi’dür. 20 dirhem kara çörek otı, (12) 5 dirhem zencebîl, 2 dirhem za’ferân, 1 dirhem egir, 5 dirhem topalak, [62A] (1) 5 dirhem hevîc tohmı, 3 dirhem cevz-i buvâ, 1 dirhem sakız, (2) 2 dirhem günlük, 3 direm havlıcân, 60 dirhem pelût unı, (3) 5 dirhem bugday unı, 20 dirhem ‘asel-i musaffâ. (4) Nâzile için mücerredür.”

Türkiye yazma eser kütüphanelerinde sayıları oldukça kabarık olan mualece kitaplarıyla ilgili olarak Yıldırım, bu eserlerin hekim bulunmayan yerlerde şifa dağıtmak üzere düzenlendiğini savunur. Bu fikrini, kitapların girişinde hekim olmayan yerlerde ondan istifade edilmesini temenni eden ibarelere bağlayarak desteklemeye çalışır.¹⁵ RM’de, düzenleniş itibarıyla böylesi işaretler olmasına rağmen, reçetesi aktarılan ilaçların sağaltıcı etkilerinin gözlemlendiğine vurgu yapılması, RM’yi meydana getiren kişinin tıbbi konularda belli bir birikime vakıf olduğunu, reçetesini sunduğu ilaçları denediğini göstermektedir. Birçok ilacın yapımı aktarıldıktan sonra denendiğini ve şifasının görüldüğünü gösteren ‘*mücerredür*’ ibaresinin kullanılması da bu tezi doğrular niteliktedir.

Osmanlı tıbbında tedavi, dört beden sıvısının (*ahlat-ı erbaa*) dengede tutulması esasına dayanıyordu. Bunun için insan bünyesi *balgamî*, *safravî*, *demevî*, *sevdavî* olarak sınıflandırılıyor; bir maddenin fazlalığı veya eksikliği sebebiyle oluşan hastalık, denge esasına göre tedavi edilmeye çalışılıyordu. *Humoral Patoloji Teorisi* olarak adlandırılan ve kaynağı Eski Yunan’a, MÖ beşinci ve altıncı yüzyıllara kadar geri giden bu teori, İslam hekimleri tarafından da benimsenecek ve devam eden evrede Osmanlı tıbbını şekillendirecektir. Böylece, Eski Yunan ve Orta Çağ İslam hekimleri gibi Türk hekimleri de ilaç ham maddesi olan bitkileri, insan mizacına göre *sıcak (issi)*, *soğuk (soğuk)*, *nemli (ratb)* ve *kuru (kırı)* olarak sınıflandırmışlardır. Hastalık için yapılacak ilaçta hangi bitkinin kullanılacağı konusunda, bitkinin özelliği ve mizaç arasındaki ilişkiye bakıldığından, RM’de ve birçok mualece kitabında drogların mizaç özellikleri sıralanmış,¹⁶ devâların ne şekilde yarar sağlayacağı vurgulanmıştır. RM’de müfred ve mürekkeb devâların mizaç özelliklerinden bahseden iki örnek şöyledir:

“[34B] (10) Bâb: Enelik merhemini beyân eder, **ıssı merhemdür**: (11) 100 dirhem şırlagân yağı, 100 dirhem zeyt yağı, 50 dirhem enelik köki, (12) 40 dirhem zift, 5 dirhem çam sakızı, 20 dirhem kına-i vaşak, 5 dirhem bal mûmı.”

15 Nuran Yıldırım, “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1 (2009): 273.

16 Hastalığın çıkış nedeni bünyeyi oluşturduğuna inanılan dört öğeden (kan, safra, sevdâ/ kara safra, balgam) birinin eksikliği veya fazlalığına bağlanmaktaydı. Bu dört öğenin de soğuk, sıcak, nemli ve kuru olmak üzere ikili mizaç özelliği taşıdığına inanılmıştı. Karaciğerde bulunan “safra”, sıcak ve kuru; bedende dolaşım yapan “kan”, sıcak ve yağ; beyinde saklanmış “balgam”, soğuk ve yağ; dalak ve midede olduğu kabul edilen “sevdâ/ kara safra” soğuk ve kuru şeklinde değerlendirilmiştir (Ayдын, “Osmanlı Tıbbında ‘Müfred Devâ’ Kullanımı,” 302).

"[4B] (9)...**ıssıdan sovuksdan hâsıl olan** (10) balgamî öksürüğü def' eder karnında(11) ne zahmet var ise cümlesine nâfi'dür..."

II. İslam Dünyası ve Türk Kültür Tarihinde Bitkiler ile Tedavi

Orta Çağ'ın İslam dünyasında eczacılık çalışmaları tıpla iç içe gelişme göstermiş; bitkilerin tarım ve tıpta yararlı olmaları, İslam hekimlerinin bitkilere ilişkin yoğun gözlemler yapmasını sağlamıştır. Eski Yunan, Mısır, Roma ve Hint tıbbına ait bilgileri öğrenerek bitkisel ve hayvansal drogları ve mineralleri ilaç yapımında kullanmaya başlayan müslüman eczacılar, onuncu yüzyılda yeni ilaçlar üretmişler; ilaç yapımı için farklı alet ve teknikler geliştirmişlerdir.¹⁷ Milattan sonra 638'de Cüdişapur'daki tıp okulu ve hastanesi; 642'de İskenderiye'deki antik Mısır ve Yunan medeniyetlerinin zengin mirasıyla karşılaşan Araplar, çevirilerle antik dünyanın zengin mirasını kendi kültürlerine aktarmışlardır.¹⁸ Galenos'un tıp ve ilaç yapımı konusunda uygulamaları İslam dünyasını yakından etkilemiştir. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Galenos'un eserleri önce Süryaniceye ve Arapçaya çevrilir.¹⁹ Süreç içinde, Kuran-ı Kerim, Peygamber Hadisleri (Tıbb-ı Nebevî) ve Arabistan'daki geleneksel tıbbın çevirilerdeki bilgilerle birleşmesi; üretilen yeni ilaçlar ve etkilerini konu eden kitapların yazımı, İslam tıbbına özgün bir kimlik kazandırır.²⁰ Doğu tıbbına ait bilgiler, müslüman hekimlerin/eczacıların yazdığı eserlerle Avrupa'ya taşınır ve Batı tıbbına/eczacılığına Orta Çağ boyunca yön verir. Bu yöndeki gelişmelerin en güzel örneğini Yakub b. İshak el-Kindî'nin (9. yüzyıl) birleşik ilaç terkiplerini anlattığı özgün eseri *Kitâbü'l-Akrâbâdin*'e ait çevirilerdir.²¹

Türk tıp ve eczacılık tarihine ilişkin elde bulunan en eski yazılı belgeler Uygurlar döneminden kalmıştır. Araştırmacıların yirminci yüzyılın başlarında eski Uygur yerleşim birimlerinde buldukları ve kendi ülkelerine götürdükten sonra yayımladıkları bu eserler Türk filolojisi yanında, bilim tarihi açısından son derece kıymetli veriler içermektedir. Turfan bölgesindeki araştırma gezileri sonucu elde edilen söz konusu belgelerin büyük bölümü bugün Berlin'dedir. Suzanne L. Marchand'ın verdiği bilgilere göre, Berlin Etnoloji Müzesi'nin gerçekleştirdiği dört araştırma seferinin sonunda, farklı alfabelerle yazılmış kırk bin eser ele geçirilmiştir. Bulunan malzeme arasında yer alan tıp ve eczacılık gibi bilim dallarına ait metin parçaları, koleksiyonun özel bir kısmını oluşturmaktadır. Uygur metinlerini 1930'lu yıllarda ilk kez yayımlayan Annemarie von Gabain, Wolfram Eberhard ve Reşit Rahmeti (Rachmeti) Arat'ın Turfan serisi içinde (Türkische Turfan-Texte); Peter Zimme'nin yayımladığı Uygurca metinde, incelemeye konu olan tıp ve eczacılık parçaları

17 Baytop, "Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı," 386-387.

18 Ronan, *Bilim Tarihi*, 259-261.

19 Aynı yayın, 262.

20 Aydın, "Osmanlı Tıbbında Müfred Devâ," 299.

21 Levy Martin, *The Medical Formulary or Aqrabadhin of al-Kindi* (Madison Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1966).

da vardır.²² Bahse konu olan Uygurca metin parçaları Uygurlar devrinde eski Hint tıbbının kaynak alındığı göstermektedir. Nitekim İslamiyet öncesi dönemde Türk tıbbının kaynaklarını araştıran Harold Walter Bailey, Reşit Rahmeti'nin 1932 yılında yayımladığı Uygurca on metin parçasının, Hintli hekim Ravigupta'nın *Siddhasāra* adlı kitabının Hotence çevirisinden tercüme edildiğini kanıtlamıştır.²³

Hastalık ve ilaç yapımı konusunda zengin bilgileri olan Uygurlar, bıraktıkları belgelerde dizanteriyi anlatmış, birçok hastalığın tedavisi konusunda kendi bilgilerini yazıya dökmüşlerdir. Kendi geliştirdikleri bir yöntemle ürettikleri ilacı bir kamaşın yardımını alarak boğaza üfleyen Uygurlar, akıl hastalıkları, göz hastalıkları vb. konusunda hem hayvansal hem de bitkisel drogları kullanarak çeşitli ilaçlar üretmişlerdir.²⁴

İslamiyet öncesi dönemde Türk tıbbı başka kaynaklardan beslendiği gibi, komşu kültürleri de etkilemiştir. On üçüncü yüzyıl öncesi Tibet tıp tarihini anlatan metinlerde Köktürk ve Uygur dönemi tıbbi bilgilerinin aktarılması, Türk hekimlerin eserlerinin Tibetçeye çevrildiğinin bildirilmesi; Türk devletlerinin çevre kültürlerini tıbbi gelişmeler açısından yönlendirdiğini, saygın hekimlere sahip olduğunu gösterir²⁵.

Osmanlı tıbbında bitkilerin ilaç yapımında kullanımı on dördüncü yüzyıldan sonra artacaktır. Bu artışta, er-Râzî, el-Birunî, ebu'l-Kasım Zehravî, el-Gafiki, İbn Sinâ gibi hekimlerin farmakoloji bilgilerini toplayan İbn Baytar'ın on üçüncü yüzyılda yazdığı, *Kitab al-Cami li-Mufradat al-Adviyya va'l-Agdiyya* adlı eserinin Osmanlı dünyasına girişi etkili olmuştur. Eski Yunan ve İslam âlimlerinin (özellikle Dioscorides ve el-Gafiki) tecrübelerine kendi teşhis ve gözlemlerini ekleyen İbn Baytar, böylece 1400 civarında drogun tarifini sıralamıştır.²⁶

Anadolu'ya yerleşen Türklerde, diğer toplumlarda olduğu gibi tıp ve eczacılık çalışmaları iç içe doğuş gelişmiştir. Tercüme ve tercüme-telif süreçlerinden sonra Türk eczacılığı ve tıbbı, telif eserlerin verildiği özgün aşamaya ulaşır. Temel tıp ve eczacılığa ilişkin bilgileri tanımaya başlayan hekimler, Orta Çağ İslam kaynaklı bilgilerle kendi gözlemlerini Türk âdetlerini, ahlâk ve tabiatını birleştirerek bu iki sahayı özgünleştir.

Anadolu'da yazılan ilk Türkçe tıp eserleri eldeki kayıtlara göre *Tuhfe-i Mübarizi* ve İbn Baytar'ın *Müfredat-ı İbn-i Baytar Tercümesi*'dir. *Tuhfe-i Mübarizi*, eczacılık ile tıbbi bilgiyi harmanlayan, Anadolu'da yazılan en eski iki Türkçe tıp metninden biridir. Her

22 Mahmut Gürkan, "İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri," *Avrasya Terim Dergisi* 1, 2 (2013): 88-94.

23 Gürkan, "Hayvansal Drog İsimleri," 88.

24 Aydın, "Osmanlı Tıbbında Müfred Devâ," 303.

25 H. Volkan Acar, "Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı," *Lokman Hekim Dergisi* 5, 3 (2015): 121.

26 Baytop, *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi*, 24-25.

ikisi de on dördüncü yüzyılın ilk yarısında, Aydınöğlü Umur Bey adına yazılmıştır. Hekim Bereket tarafından Arapça yazılan *Lübâbü'n-Nuhab*'ın yine aynı isim tarafından Türkçeye çevirisi olan *Tuhfe-i Mübarizi*, İbn Sinâ'nın *Kanun fi 'l-Tıbb*'ı (ağırlıklı olarak *Akrabadin* bölümü) esas alınarak yazılmıştır. Adnan Derin tarafından Yüksek Lisans tezi, Binnur Erdağı tarafından Doktora tezi olarak çalışılan eser, Erdağı tarafından inceleme ve sözlüğüyle birlikte yayımlanmıştır.²⁷

Anadolu'da on dördüncü yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan bir diğere tıp metni, Aydınöğlü Umur Bey'in isteğiyle, çevireni bilinmeyen *Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercemesi*'dir. Bu çeviri, On üçüncü yüzyılın ünlü botanik bilginlerinden İbn Baytar'ın *Kitab al-Cami li-Mufradat al-Adviyya va 'l-Agdiyya* adlı eserinden adı bilinmeyen biri tarafından kısaltılarak yapılmıştır.²⁸ Bu iki eseri, Geredeli İshak b. Murad'ın *Edviye-i Müfrefde* adlı eseri izler. Dört bölümden oluşan *Edviye-i Müfrefde*'de yiyecek içecek olarak kullanılan ilaçlar, uygulamalı tedavi, terimler sözlüğü gibi bölümler yanında İsmail b. Hasan el-Cürcani'nin *Zahire-i Harzeshahi* adlı eserinden ve İbn-i Sina'nın *Kanun fi 'l-Tıbb*'ından alınan bölümler bulunur.²⁹ On dördüncü yüzyılın bu Türkçe tıp kitaplarına, on beşinci yüzyılda Anadolu'da yaşamış bir hekim olan Celalüddin Hızır'ın (Hacı Paşa) *Müntehab-ı Şifa* ve *Teshil* isimli eserleri eklenir.³⁰

Osmanlı eczacılığının gelişme aşamalarını araştıran Baytop, on yedinci yüzyılda İstanbul'da 2000 attar dükkânı, bu işle ilgilenen de 300 kadar gezici attar bulunduğunu Evliya Çelebi'yi referans göstererek bildirir.³¹ Evliya Çelebi, on yedinci yüzyılın ortalarında İstanbul'da ilaç hazırlamakla uğraşan esnafı attarlar, ilaç suları satanlar, macuncular, gülsuyucular, amberciler, buhircular, ilaç yağları satanlar, esrarcılar, afyoncular, tutiyacılar ve otbulucular olarak bildirmektedir.³² Bu listede sıralanan eczacılıkla ilgili esnaf gruplarına bakıldığında, ilaç üretiminin ağırlıklı olarak bitkisel droglarla yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Narh defterlerine göre, on altıncı yüzyılda İstanbul aktarlarında satılmakta olan droglar ağırlıklı olarak bitkisel droglardır.³³

Edviye-i Müfrefde ve on dördüncü yüzyıldan itibaren yazılan ilmî metinler Türkçenin söz varlığını belirlemek; bilimsel faaliyetlerin gelişimini izlemek açısından önemli olup, yazılan eserler Anadolu'daki bilimsel çalışmalarla dildeki gelişmenin paralel bir seyir izlediğinin canlı tanıklarındır.

27 Binnur Erdağı, *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübarizi Metin-Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013).

28 Bu çeviri metni için bkz. İbn Baytar, *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar* (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017), 58.

29 Eser üzerinde Canpolat ve Önler'in tenkitli metin yayını ve metin incelemesi bulunmaktadır. Bkz. Musatafa Canpolat ve Zafer Önler, *Edviye-i Müfrefde* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007).

30 Zafer Önler, *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa I: Giriş-Metin* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1990).

31 Baytop, "Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı," 387.

32 A.g.yer.

33 Mübahat S. Kütükoğlu ve Yaşar Yücel'in Narh Defterleri üzerindeki çalışmalarından iktibasla Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, 34-35.

Türkçenin söz varlığına yönelik araştırmacılar, tıp ve eczacılıkla ilgili eserleri tararken, öncelikle bitki adlarını tespit etmeyi hedeflemiştir. Türkçenin tarihî sözlüğü için son derece kıymetli olan bu incelemeler, bilim tarihi araştırmaları için de birincil başvuru niteliği taşımaktadır. Yazma eserlerdeki bitki adlarını inceleme çalışmalarını *Müntehab-ı Şifâ* ile Zafer Önler başlatır.³⁴ Ali Haydar Bayat, Anadolu Türkçesinin erken dönem eserlerinden olan *Kemâliyye* yayınında sözlük bölümüne çok sayıda bitki adını alır.³⁵ Araştırmacı, *Kitab-ı Müntehab fi'l-Tıbb* (823/1420) incelemesindeyse bitkilerin kullanıldığı farmasötik formlar (macun, şurup vb.) üzerinde etraflıca durur.³⁶ Yıldırım (1982)³⁷ ve Gürlek (2011),³⁸ ayrı ayrı çalışmalarla *Alâ'im-i Cerrâhin*'deki bitki adlarını sıralarken, Demir (2012), *Fihrisü'l-Ervâm*'daki bitki adlarını kökenlerine göre tablolar hâlinde karşılaştırır.³⁹ Küçükler (2010), bir tıp sözlüğü olan *Lugat-i Müşkilât-ı Eczâ*'ya yönelir⁴⁰ ve sözlükteki bitki adlarının alfabetik sırayla dökümünü verir. Aynı eser üzerinde Murad daha önce (2009) bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁴¹ Gümüştam, bu incelemenin de konusu olan *Risâle-i Mu'alece*'deki on altıncı yüzyıla ait bitki adlarını yapı ve kaynaklarına göre değerlendirir. Sıralanan çalışmaların ortak yanı, ilaç yapımı için yararlanılan bitki adlarını tespit etmektir. Ancak, bitki adlarına ilişkin filolojik tespitlerin bilim tarihi açısından değerlendirilerek desteklenmesi gerekmektedir. Bitkisel drogların adlandırılması ve bitki türlerinin adlandırılmasında kavram alanlarına göre tasnifi de araştırılmayı beklemektedir. Bu araştırmalardan elde edilecek filolojik verileri, bilim tarihinin değişik yönleriyle sentezlemek ise, Türk bilim tarihi uzmanlarının görevidir. Neticede, ulaşılabilecek sentez Türk kültür ve bilim tarihinin derinlemesine yazımını sağlayacaktır.

III. Risâle-i Mu'alece'ye Göre Bitkisel İçerikli Droglar

RM'de bitkisel devâların yapımı aktarılırken kullanılacak aletler, ateşin derecesi, mualecenin ne zaman yapılmasının uygun olacağı, kullanılacak ölçüler; üretilen terkinin

-
- 34 Araştırmacının bitki adları konusunda çalışmaları için bkz. Zafer Önler, "XIV ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri," *Journal of Turkish Studies* (Fahir İz Armağanı I) 14 (1990): 357-392; Zafer Önler, "XIV. ve XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları," *Kebikeç* 14 (2004): 273- 302.
- 35 Ali Haydar Bayat, *Kemâliyye/ Erken Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Risalesi* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2007), 33-76.
- 36 Ali Haydar Bayat, *Kitabü'l-Müntehab fi'l-Tıbb* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2005).
- 37 Nuran Yıldırım tarafından eser üzerinde ilk kez lisanüstü düzeyde bir çalışma yapılmış olup araştırmacı tezin sonuna eklediği sözlükte bitki adlarına yer verir: Nuran Yıldırım, "XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahnâme" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1982).
- 38 Mehmet Gürlek, "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Cerrahi Yazmalara Bir Örnek: Alâ'im-i Cerrâhin," *Journal of Turkish Studies* 46 (2011): 1423-1434.
- 39 Ekrem Demir, "Hezârîfen Hüseyin b. Ca'fer İstânköyî'nin Fihrisü'l-Ervâm Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları," *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 46 (2012): 1-28.
- 40 Paki Küçükler, "Lugat-i Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11 (2010): 401-415.
- 41 Sibel Murad, "Lugat-i Müşkilât-ı Eczâ Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler" (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009).

hasta tarafından hangi dozda ve ne zaman alınacağına dair uyarıcı bilgiler, ilaç yapımıyla bir arada verilmiştir. Taranan metinde *tencire, ibrîk, elek, şîşe, pota, dülbend, fîncân, yekmürdî* gibi mutfak araç ve gereçlerinden de ilaç üretiminde faydalanıldığı anlaşılmaktadır.

RM'de ilaç yapım aşamaları kadar, üretilen ilaçtan yararlanma biçimine de ehemmiyet gösterilmiştir. İlacın hangi hâllerde ve nasıl tüketileceği, miktarının ne olacağı, hangi sürelerle ondan yararlanılacağı etraflıca tarif edilmiş; kişinin mizacına göre ayrımlarda bulunulmuştur. Bu yöndeki uyarılar, gerek RM gerekse diğer tıp ve eczacılık eserlerindeki bilgilerin, uzun gözlemlerin birikimi olduklarını kanıtlamaktadır. Konuyla ilişkili olarak seçilen aşağıdaki bölüm, frengi yaralarının tedavisinde ilacın yapımı kadar tedavi sürecine de ne derece önem verildiğini gözler önüne sermektedir:

“[29B] (7)... Ba'dehu istimâl (8) eden kimse eger kavî-i terkîb ise üç (9) gün sabâh ve ahşam isti'mâl ede. (10) Eger za'îf-i terkîb ise üç kerre isti'mâl (11) ede. Bir sabâ[h] ve bir ahşam ve bir dahı (12) érteye sabâh isti'mâl ede, ammâ altı (13) kerre isti'mâl eden kimesne yedi [30A] (1) gün yâ dört gün derleye, sovugdan gâyet (2) hazer ede. Ba'dehu sekizinci gün hammâma varup (3) bir hoş ıssı su ile, sâbûn ile yıkana (4) ve agzını yukaruda balgam hapunda zikr olundugı (5) üzre şâb ve sirke ile yıkayup ba'de (6) gül suyu ile yıkaya. Üç kerre yağı (7) isti'mâl eden beş gün yatup altıncı gün (8) hammâma gidüp zikr olındığı üzre (9) işleye ve mezkûr yağı isti'mâl etmenüñ (10) tarîki oldur ki iki dirseklerinden (11) aşığı tâ dırnaklarına dek üç parmak mikdârı (12) omuz başından tâ kuyruk mahaline dek (13) süre. Zinhâr, gayrî mahale isti'mâl etmeye.”

III.I. Müfred Devâlar

Tedavide tek başına (*müfred*) kullanılan bitkisel maddeler, Osmanlı tıbbında müfred devâ olarak adlandırılmakta ve bedeni güçlendirmek üzere kullanılan *gıdâ*lardan ayrılmaktaydı. Bir başka deyişle, taze veya kurutulmuş biçimde işlem gören meyveler, tohumlar, kabuklar, çiçekler, yapraklar vb. insan bedeninde bozulan dengenin yeniden düzene konulmasını kapsadığından; pratik tedavilerde yararlanılabileceğinden *devâ* grubunda kabul görüyordu. Et ve süt ürünleri, balıklar vb. ise, bedeni geliştirmek için takviye edildiğinden *gıdâ* grubu içinde tasnif edilmişti.⁴²

Taranan metinde genel sağlık, beden temizliği, cilt, saç ve göz bakımı işlenmiş, ayakta tedavi için ilaçlar önerilmiş; karmaşık terkipler yerine müfred devâ içeren reçeteler önerilmiştir. Bu tür reçetelerde müfred devâlar genel sağlık ve bedenin bakımı için yeterli görülmüştür:

“[56B] (4) Bâb: Gelincik çiçeğünñ suyun saça (5) ve sakala sürse gâyet kara ola.”

“[56B] (11) Her kim ya[r]puzı çeyneyüp göze sürse (12) göz agrısının gidere.”

“[57A] (8) Bâb: Her kim turpı (9) bal ile kaynadup yêse göbek ve kasık (10) agrısının gidere.”

“Bâb: [53B] (2) Her kim hevîc tohmin yüklü 'av[re]tün altından (3) tütsi vèrsün, karnındaki

42 Aydın, “Osmanlı Tıbbında Müfred Devâ,” 303.

ölmüş uşığı (4) düşüre.”

“[57A] (1) Bâb: Her kim aç karına bışmiş şalgam (2) yese gögsin yumşak éde. Bâb: (3) sarımsağı tuz ile döğüp bir kaç kerre (4) talak[a] ursalar giderür..”

“[57B] (2) Bâb: Her kim sarımsağı çok (3) yese el ayak di[d]remesin gidere. Bâb: (4) Her kim kâyısı çok yese susuzlğın (5) gidere. Bâb: Bir kimse baglu olsa...”

Müfred devânın yeterli olmadığı hâllerde, hekim devâ mahiyetindeki maddelerle elden geldiğince az malzeme kullanarak ilaç bileşimlerini (*mürekkab devâ*) de tavsiye etmiştir. Taranan eserde turp ve koyun ödünün birleşiminden meydana gelen bir ilacın, ayrı ayrı amaçlar için kullanımı şu şekilde aktarılmıştır:

“[57B] (13) ... Bâb: Turp suyn ve koyun [58A] (1) ödin karışdırup kulaga damzuralar, (2) kulaktan gelen çirgi giderür. Bâb: (3) Öksürüğe ve yürek ağrısına ve zıyku'n-nefes (4) ve göğüs ağrısına ve kulaga ve bevbinden (5) kan gidene ve dübürünj ve yürek ağrısına (6) ve bevâsir ve safrası taşra çıkana (7) ve ısıtması olana ve mak'adı kenârı (8) yarılana ve yan ağrısına ve sâ'ir göbek ağrısına (9) ve saç sakal dökilene ve bel ağrısına (10) elleri ve ayakları çatlayana ve tırnakları (11) kûr olana ve arkada ve gözde olan yellere (12) ve demregüye ve sidüğü acı (13) acı efşân édene ve sidüğü [58B] (1) yolından kan gidene ve irin (2) gidene ve ta'am hazm étmeyenlere (3) ve göz[i] kararanlara; cimâ' vaktında zekeri (4) süst olanlara ve menisi tîz gelenlere (5) ve [kır]mızı gelenlere nâfi'dür.”

III.I.I. Müfred Devâ Olarak Tohumlar

İlaç terkininin bir parçası olarak kullanılan tohumların bileşiklere gerek duyulmadan müfred devâ şeklinde yararlanılmasına ilişkin RM'de şu uygulama örnek verilebilir:

“[57A] (10) ...Bâb: Her kim hiyâr (11) tohmın döğüp suyn içse sidüğü (12) açıla.”

RM ve devrinin tıp eserlerinde tohumlar hangi çiçek, sebze veya meyveye aitse onun adıyla ilişkilendirilerek adlandırılmıştır. İlaç ham maddesi olan bu droglar özel işlemlere gerek duyulmadan elde ediliyordu. RM'de müfred devâ olarak kullanılan yahut mürekkeb devânın yapımında yararlanıldığı tespit edilen tohumlar şöyledir:

Ana Öge (Bitkinin Adı)	Yardımcı Öge (tohm + -ı)
çîvîd	tohmı 12B/3
deve dikenî	tohmı 9B/4, 9B/11
hatmî	tohmı 34B/1
hiyâr	tohmı 24A/1, 25A/10; tohmın 57A/10-11; tohmından 24A/5
hevic	tohmı 4A/4, 48A/1, 62A/1
hindubâ	tohmı 23A/9, 24A/2
kerevez	tohmı 4A/4
kettân	tohmı 34A/10
kirevez	tohmı 48B/5

kişniş	tohmı 25A/9
mürver	tohmı 19B/8
pırasa	tohmı 9B/4, 9B/11
piyâz	tohmı 4A/3
râzyâne	tohmı 3A/10, 12B/5
reyhân	tohmı 23A/9
siğirli yaprağı	tohmı 10A/1
sogan	tohmı 9B/4
tere	tohmı 59B/5
turp	tohmı 3A/9, 4A/5
üzerlik	tohmı 10A/7, 58B/6
hevîc	tohmın 53B/2
ısrırgan tikenî	tohmını 55B/6
marul	tohmını 54A/2-3

Üstteki terimler Türkçenin tamlama sistemine aktarılmış veya bu esas üzerine oluşturulmuştur. Diğer yandan metinde, Farsçanın/Arapçanın tamlama sistemini devam ettiren örneklere de rastlanmıştır. Bu terimlerde Farsça kökenli ‘tohm’ ve onunla yakın anlamlı olan Arapça ‘habb’ izafetin kurucu ögesidir. RM’deki örnekler şöyledir:

Farsça İzafet Kuruluşunda	Arapça İzafet Kuruluşunda
habb-ı ‘âs 11B/9	habbü’n-nîl 12B/3 (krş. çivîd tohmı)
habb-ı belesân 17A/8	habbü’l-gâr 46B/9
habb-ı sakız 25B/5	Ø
tohm-ı kendene 61A/11	Ø

III.I.II. Müfred Devâ Olarak Çekirdekler

Etlî meyve vb. içinde bulunan kabuklu tohumlar risalede *çekürdek*⁴³ ismiyle anılmıştır. Ait olduğu meyveye göre adlandırılan ve müfred devâ olarak görülen çekirdekler şöyledir:

Ana Öge (Meyvenin vb. Adı)	Yardımcı Öge (çekürdek (g) + -i)
ayva	çekürdegi 49A/3
kavun	çekürdegi 50A/10
üzerlik	çekürdegi 49A/3
şeftâlû	çekürdegi 54A/10
helile	çekürdegi 56A/1
kızılcuk	çekürdegi 55A/12
kabak	çekürdegi 55A/4

43 Metinde ‘çekürdek’ sözü, 5 santigrama eşit olan bir ağırlık birimi olarak da kullanılmaktadır: 5B/9, 9A/7, 34A/2, 48A/8, 48B/5, 48B/5, 48B/6, 48B/6, 48B/6, 48B/9, 48B/9, 49A/1, 60B/4.

III.I.III. Müfred Devâ Olarak Un ve Tozlar

Bitkisel maddelerin kurutulması, ezilmesi/dövülmesi ve elekten geçirilmesi gibi işlem aşamaları sonucu elde edilen malzeme, adını üretildiği bitki adından almıştır. Süfuf, merhem ve yakı gibi mürekkebe devâ türlerinin yapımında bitkisel tozlar bileşime alınmıştır. Risalede belirlenen örnekler şöyledir:

Ana Öge (Bitkinin. Adı)	Yardımcı Öge (un + -)
arpa	unı 20A/7, 21B/8, 31B/1
bakla	unı 16A/2
belût	unı 48A/2
bugday	unı 15A/7, 15B/13, 43A/6, 48A/2, 62A/3
pelût	unı 62A/2
bugday	unını 16B/1-2

III.I.IV. Müfred Devâ Olarak Bitkisel Yağlar

Eski tıpta birtakım bitkilerin yaprakları, kökleri veya tohumları bileşik ilaçların üretiminde kullanılabildiği gibi, onlardan esanslı yağlar, zank ve reçineler de elde edilmekteydi. *Edhân-ı edviye* adı verilen bitkisel yağların üretimi ve satışı Osmanlı'da *edhân-ı edviyecilere* aitti. Bu esnaf grubu badem, servi kozalağı, ceviz, fındık, yasemin, gül ve misk gibi yağları üretmekteydi. Evliya Çelebi, on yedinci yüzyıl İstanbul'unda yağ üretimiyle ilgilenen esnaf grubuna ait sekiz dükkân olduğunu bildirmektedir.⁴⁴

RM'de zeytin ve gülden çıkarılan yağlar çoğu kez ilaç terkininin etken veya birleştirici maddesi olmuş; özellikle merhem ve yakı yapımında ilgili bitkilerden çıkarılan yağlar kullanılmıştır. Gül yağının uçucu nitelik taşıması; koku verici (*muattar*) ve antiseptik özellikleri⁴⁵ uçukların, derideki yara ve çıbanların tedavisinde gül yağından yararlanılmasını sağlamıştır. RM'de çıbanların tedavisine yönelik gül yağıyla merhem yapımını anlatan kısım şöyledir:

“[38B] (12) Bâb: Gül merhemini beyân eder, mücerredür: [39A] (1) 30 dirhem mürdeseng, 30 dirhem ak üstübeç, 60 dirhem gül yağı.(2) Bu eczaları muhkem döğüp ince dülbenden (3) geçürüp ba'de gül yağı ile âteşde (4) âheste âheste gaynadup bir mikdâr (5) kıvâma geldükde endire. Bu dahı şişlere ve çıbanlara (6) gâyet nâfi'dür.”

Zeytin yağının mualeceye girecek maddeleri birleştirmesi ve deriye sürülecek bir kıvama getirmesi, bu yağın birçok merhemini yapımında kullanılmasını sağlamıştır. Zeytinin yaprak ve meyvesindeki organik asitler, fenolik bileşikler ve rezin maddesi; onun antioksidan olarak eski tıpta bilindiğini göstermektedir. Öte yandan, yapılan araştırmalar zeytin ve zeytin yağının enfeksiyonlara; şeker ve tansiyona karşı asırlar boyu reçetelendirildiğini ortaya

44 Yıldırım, “İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar,” 274.

45 Sevgi Şar, Miray Arslan ve Bilge Sözen Şahne, “Hacı Paşa'nın Şifâü'l-Âlâm Adlı Eserindeki Şurup Formülleri,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 35 (2014): 127.

koymaktadır.⁴⁶ RM'den buna ilişkin seçilen bölüm şöyledir:

“[30B] (4) (4) Mezkûr eczâları muhkem dögüp birbirine karışdırup (5) dülbenden geçürüp toz gibi eyleye, kaçan isti'mâl (6) oldukda gerekdür ki bir fincân içine koyup (7) ve üzerine bir mikdâr zeyt yağı koyup (8) muhkem sahk êdüp sonra her mahalde özri (9) var ise anuğ üzerine süre, gâyetle (10) mücerredür, bi-'avni'llâhi te'âlâ.”

Daha önceki droğların adlandırılmasında izlenen yol, bitkisel yağların isimlendirilmesinde de izlenmiş, isimlendirmede ortak bir mantıkla bitki isminden yararlanılmıştır. İncelenen eserde belirlenebilen bitkisel yağlar şöyledir:

Ana Öge (Bitkinin vb. Adı)	Yardımcı Öge (yağ + -i[...])
bâdam	yağı 10A/7, 10A/10
gül	yağı 36B/8, 37A/7, 37A/11, 37A/12, 39A/1, 39A/3, 41A/8; yağıyla 33B/6-7
kabak çekürdeğünüş	yağın 55A/4
şırlagân	yağı 31B/4, 34B/11, 35B/10, 37B/5, 37B/7, 38A/3, 40A/3-4, 40B/6; yağını 38A/6
şeftâlû çekürdeği	yağın 54A/10
yâsemen	yağıyla 57B/6
zeyt	yağı 29A/8, 29B/5, 30B/7, 32A/11, 32B/9, 34A/10, 34B/11, 35A/6, 35B/3, 35B/9, 36A/7, 38B/3, 38B/6, 39A/9, 40A/3, 40A/10, 40B/6, 41A/1, 59B/5; yağın 25B/7; yağını 32B/1, 59B/8; yağına 34B/3, 38B/8; yağından 29A/11, 29B/3; yağıyla 39B/3

III.I.V. Müfred Devâ Olarak Kökler

Cam veya toprak kaplar içinde kurutulduktan sonra muhafaza edilen bitki kökleri, içeriğindeki etken maddeler çeşitli işlemlerden geçirildikten sonra ilaca dönüştürülerek kullanılıyordu. İncelenen mualecat kitabında ishal tedavisi için rezeneyle yapımı önerilen mürekkeb devâya ait bilgiler şöyledir:

“[55A] (6) Bâb: Her kime (7) ishâl katı zahmet êdüp çâre olmasa (8) râzyâne köki ile nâneyi bir tutulmaduk (9) çömlek içine koyup üzerine bir mikdâr (10) şarâb koyup çömleğünüş agzın muhkem kapayalar (11) ki buharı çıkmayarak kaynadalar, ba'dehu ayazladup (12) içeler, şifâ bula.”

RM'ye göre ilaç terkiplerinde kullanılan köklere ait liste şu şekilde tespit edilmiştir:

Ana Öge (Bitkinin Adı)	Yardımcı Öge (kök + -i[...])
benefşe	köki 14B/3, 21A/7
enlik	köki 34B/11
gök sūsâm	köki 21B/8

46 Eren Akçiçek, “Eski İlaçlar, Yeni Uygulama Alanları,” *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran 2010 Zeytinburnu* (İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011) içinde, 53-56.

hindubâ	köki 24A/12
mercân	köki 44A/9
meyan	köki 23A/7, 24B/1
nârinç	kökinüj 49A/1
râzyâne	köki 55A/8

III.I.VI. Müfred Devâ Olarak Bitki Öz Suları (Meşrubat-ı Devâ)

Evliya Çelebi, on yedinci yüzyılda ilaç yapma ve satma işiyle uğraşan esnaf gruplarını sıralarken bunlar arasında *esnaf-ı meşrubat-ı devâ* (şifalı sular esnafı) ve *gülâbçı* (gülsuyucu) ları listelerek bitki öz suyu elde etmek ve satmakla görevli özel bir meslek grubu oluşturulduğuna işaret eder.⁴⁷ Eczacılık tarihi konusundaki araştırmalarıyla tanınan Baylav, meşrubat-ı devâ esnafının Beyazıt ve Hocapaşa civarında toplandığını aktarır. Bunlar, lisânü's-sevr, hindibâ, köknar, nane vb. gibi ilaç yapımı için kullanılan drogların sularını hazırlayıp renkli şişelerde satmaktaydı.⁴⁸

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerle RM'de bitkilerin sıkılması, yüksek ısılarda kaynatılması veya belli süreler suda bekletilmesi sonucu sıvılar elde etme arasında bir uyum vardır. Genellikle bitki öz sularından yararlanma, klasik tıp eserlerinde ilaç ham maddesi temininin yaygın bir yolu olarak sunulmuştur. İncelenen risalede elde edilen sıvılar genellikle ana maddenin adıyla ilişkilendirilmiştir. RM'den konuya ilişkin seçilen bölüm şöyledir:

“[41B] (1) 5 dirhem şâhtere, 5 dirhem nâne, 5 dirhem gül kurısı, 5 dirhem defne varığı. (2) Mezkûr eczâları bir tencire içine (3) koyup üzerine vâfir ocak küli koyup (4) kaynadup ba'de hâsıl olan suyu (5) bir kab içine koyup hâcet vaktında başına süre, mücerredür.”
 “[57A] (10) ...Bâb: Her kim hiyâr (11) tohmin döğüp suyun içse sidügi (12) açıla.”

RiM'de çoğu kez bitki öz suları müfred devâ olarak tedavide yeterli görülmüştür:

“[54B] (1) ...Bâb: Göz yaşın (2) gidermek için râzyâne döğüp (3) suyun alup gözün içine (4) ve hem çevresine süreler. Gözün yaşın (5) def' eder...”
 “[56B] (4) Bâb: Gelincik çiçeginüj suyun saça (5) ve sakala sürse gâyet kara ola...”

Ana Öge (Bitkinin Adı)	Yardımcı Öge (su + -yı)
bâzrenc-büye	suyı 24B/10
çiçek	suyı 6B/5
efyün	suyunu 51A/3
gelincik çiçeginüj	suyın 56B/4
gül	suyı 6B/4, 13B/8, 18B/2, 19B/11, 20A/9, 20B/7, 21B/4, 22A/10, 22B/1, 22B/5, 29A/2, 30A/6, 37A/5, 49A/9-10, 54B/10, 60B/2, 60B/13

47 Baytop, “Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı,” 387.

48 Baylav, *Eczacılık Tarihi*, 135-136.

hindubâ	suyı 46A/7
kara kuru üzüm	suyıyla 61B/2
lîmûn	suyı 15A/10, 15B/2, 16A/2, 16B/2, 43A/6
lisânü's-sevr	suyı 6B/5
misk-ü'l-mumâ	suyı 6B/4
nohûd	suyı 34A/3
şâhtere	suyı 18B/11-12
şalgam	suyıyla 56A/11
reyhân	suyın 56A/9
sarımsak	suyın 56B/1
sogan	suyın 52A/2
turp	suyın 57B/13
za'ferân	suyın 51A/3-4

İki ayrı bitki veya meyvenin öz suyu sentezlenerek de sıvı bileşimleri elde edilmiştir:

“[53A] ...(10) Bâb: Her kim (11) hevici üzüm ile kaynadup suyun (12) sâfi êdüp içe, bevâsîr tamarların [53B] (1) kese, gidere bi-'izni'llâhi te'âlâ.”

Bitki öz suları, macun türlerinin yapımında ham maddeleri birleştirici olarak kullanıldığı gibi, yüksek ısılarda kaynatılarak içeriğindeki sıvının buharlaşması da sağlanmıştır. Birçok macunun birleşiminde görülen bitki suyu karışımına, eserden alınan şu bölüm örnek gösterilebilir:

“[6B] (4) ...60 dirhem gül suyu 60 dirhem miskü'l-mumâ suyu, (5) 60 dirhem lisânü's-sevr suyu, 60 dirhem çiçek suyu. (6) Ba'dehu bu zikr olınan suları ibtidâ (7) kırmız ile kaynadup ba'de hâm ipegi (8) İçine koyup ipek ile dahı bir mikdâr (9) kaynadup ba'de ipegi muhkem sıkup [7A] (1) suyun alalar, ba'dehu yüz kırk dirhem sükker ile bu suyu kaynadup kıvâma getüreler, (3) ba'dehu bu eczâları muhkem dögüp evvel kıvâma (4) gelicek zemânda şekerile (5) karışdurup ma'cûn êdeler.”

III.I.VII. Müfred Devâ Olarak Yapraklar

Yapraklar da ilaç yapımı için gereken ham maddeler arasında sıralanmıştır. Risalenin genelinde yaprak karşılığı Arapça *varak* tercih edilirken, metnin bir yerinde *yaprak* sözü de kullanılmıştır. Yapraklar, diğer örneklerde olduğu gibi, bitkinin adıyla beraber anılmıştır:

Ana Öge (Bitkinin Adı)	Yardımcı Öge (varak/ yaprak (g) + -i)
agu agacı	varığı 31B/2
bâzrenc-bûye	varığı 25A/1
benefşe	varığı 23A/8
büberiyeye	varığı 27B/8
defne	varığı 41B/1
gül	varığı 23A/8

lisânü's-sevr	varagı 8A/6, 24B/2
lisânü's-sevr kuru	varag[ı] 25A/1
nîlüfer	varagı 22A/7, 23A/8, 24B/2
şinirli	yapragı tohmı 10A/1
şeftâlû	varagı 27B/8

III.II. Mürekkeb Devâ Türleri

III.II.I. Şuruplar

Osmanlı tıbbında şurup olarak hazırlanan sıvılara *şarâb* veya *şerbet*; çoğul şekilde *eşribe* adları verilmektedir. Bitkilerle yapılan şuruplar adlandırılırken değişik yollar izlenmekle beraber en yaygın tutum, şurubun içeriğindeki ana maddeden hareket etmedir. İncelenen eserde bu yolla adlandırılan *şarâb-ı lisânü's-sevrin* yapımı, kullanım şekli ve hangi hastalık için uygulanacağı şöyle açıklanmıştır.

"[24B] (9) Bâb: **Şarâb-ı lisânü's-sevr**, sevdâya nâfi'dür: (10) 50 dirhem sığır dili, 125 dirhem bâzrenc-bûye suyu, [25A] (1) 6 dirhem lisânü's-sevr kuru varag[ı], 30 dirhem bâzrenc-bûye varagı. (2) Bu eczâları beş yüz dirhem su ile kaynadalar. (3) Yarı su kalınca bezden süzeler, sükker (4) katup kıvâma getürelere. sabâh yigirmi (5) dirhem **alma şarâbı** ile içeler. Alma şarâbı (6) bulunmazsa tatlu almayı kaynadup suyuyla (7) içeler, gâyet nâfi'dür."

İçeriğindeki maddelerin verdiği renk dolayısıyla adlandırmaya gidilen şuruplara RM'de eflatun şurubu örnektir. İlgili şurubun içeriği, yapımı ve etkileri şöyle açıklanmıştır:

"[46A] (4) ...Bâb: **Şarâb-ı eflâtûn** beyân [éder]: (5) Cemî' derdlere nâfi'dür. Sülûk-ervâhdan (6) Emîr Mehdi Sultân'ı buyurdığıdur: (7) 25 dirhem anduz, 50 dirhem gün çiçeği, 5 dirhem hindubâ suyu, (8) 3 dirhem dârcin, 5 dirhem karanful, 100 dirhem çig bal. (9) Bunun cümlesin suyla kaynadup, (10) ba'de süzüp şerbet édüp içeler. (11) Sevdâya ve safrâya ve balgama ve dem-i fâsideye [46B] (1) gâyetle nâfi'dür, bi-'avni'llâhi [te'âlâ]."

Bitkilerin yoğun olmayan sıvıları (müfred devâ türleri) ile şurup hâline getirilmiş biçimleri (mürekkeb devâ türleri), incelenen eserde birbirinden ayrılmıştır. Sıkma, dövme veya değişik işlemlerden geçirme sonucu elde edilen sıvılar 'bitki adı + suyu' biçiminde adlandırılırken, bal vb. katılarak daha ağdalı hâle getirilen şuruplar 'bitki adı+ şarâbı' biçiminde isimlendirilmiştir. Bu ayrımın yapılışına ilişkin incelenen eserden şu reçete gösterilebilir:

"[25A] (4) ...sabâh yigirmi (5) dirhem alma şarâbı ile içeler. Alma şarâbı (6) bulunmazsa tatlu almayı kaynadup suyuyla (7) içeler, gâyet nâfi'dür..."

III.II.II. Terkipler

RM'de birbirini izleyen işlem aşamalarından sonra çeşitli ilaç bileşimleri elde edilmektedir. Macun, hap, şurup vb. gibi adlar altında anılan bu ilaç bileşimleri bazen de doğrudan 'terkip' başlığı altında isimlendirilmiştir. İncelenen risalede, bu gibi örnekler için,

ilaç bileşimleri (terkipler) adlandırılırken bileşimin etken maddesi hedef alınabilmekte, adlandırma etken maddenin adıyla (bitki adı + terki b i) yapılabilmektedir. Taranan metinde *sûringân/ sûrincân* (*Colchicum autumnale*, acıçiğdem) ve *şâhtere* (*Fumaria officinalis*) adlı bitkilerin etken madde olarak kullanıldığı terkiplere ilişkin yapım ve kullanım aşamaları, şu şekilde aktarılmıştır:

“[16B] (9) Bâb: **Sûrincân terkîbin beyân eder**: Mafasıl agrılarına, (10) nıkrîse fâ'ide eder, balgamı ishâl eder, yedügin râhat olur. (11) 5 dirhem sûrincân, 5 dirhem kemmûn-ı kirmânî, 5 dirhem zencebîl, (12) 12 dirhem sabr, 1 dirhem mukl-ı azrak. (13) Bu zıkr olınan [17A] (1) eczâları dögüp dahı elekden geçürüp kifâyet (2) mikdâr su ile yogurup nohûd kadar habblar (3) edüp yatduğı vaht buçuk dirhem ol (4) habblardan vezn edüp yeyeler, gâyet nafi' ve mücerredür.”

“[18B] (8) Bâb: **Şâhtere terkîbin beyân eder**: (9) 40 dirhem saru helîle kabuğı, 20 dirhem mahmûdiyye, 20 dirhem kara helîle, 120 dirhem sabr. (10) Bu eczâları dögüp ince elekden (11) geçürüp ba'de üç kerre şâhtere (12) suyu ile isladup tekrâr [19A] (1) kurıdup hamîr edüp nohûd mikdârı (2) habblar edüp akşam ve sabâh kavü (3) ola[n] kimesneler[e] onar dâne vèreler, (4) za'if-i terkîb olanlara beşer dâne yeye. (5) Nusha-yı Câlinûs'dur, meşhûdur, müsta'meldür. (6) D[im]âgını tenkiye edüp sinjirleri pek eder, (7) ek yerleri ve bel agrısına fâ'ide eder:

III.II.III. Haplar

Osmanlı tıbbında, yuvarlanarak kolayca yutulabilecek duruma getirilen ilaçlara *habb* denilmekteydi. Birçok hastalığın tedavisinde bitki tohumlarından yararlanılması, hap biçimindeki maddelerin bitki tohumlarının ağırlık ve ebatlarına göre hazırlanması, Arapça *habb* terimine yeni bir anlam yüklenmesini sağlamıştır. Belirlenen kimi örnekler şöyledir:

“[17A] (5) Bâb: **Habb-ı ayâric** terkîbin beyân eder: (6) 5 dirhem mastakî, 5 dirhem za'ferân, 5 dirhem sünbül-i hindî, (7) 5 dirhem asârûn, 5 dirhem selîhe, 5 dirhem dârcîn, (8) 5 dirhm **habb-ı belesân**, 7 dirhem sabr, 2 dirhem mahmûdiyye.”

“[19B] (6) Bâb-ı diger: **Kabz habbı** beyân eder: (7) 2 dirhem sumâk, 1 dirhem kilermenî, 1 dirhem mâzî, 1 dirhem nâr kabuğı, (8) 1 dirhem mürver tohmı, 1 dirhem çekürdegi çıkmsız üzüm (9) 1 dirhem zamg-ı 'arabî, 3 dirhem efyûn.”

Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere, bitki adıyla ilişkili terkiplerde bitkinin tohumundan bahsedilmekte olup, tohumlar müfred devâ olarak anılmaktadır. İlgili terim bir hastalık için farklı maddelerle yapılmış haplara ad olacaksa (mürekkeb devâ), bu sefer adlandırma hastalıkla bağdaştırılarak yapılmıştır. İçeriğinde bitkisel maddelere rağmen, rahatsızlık yahut belli bir özelliğine bakılarak adlandırılan haplar arasında “*habb-ı müşhil* 18A/11” ve “*habbü's-sevdâ* 7B/9, 58B/6/ *habb-ı sevdâ* 3A/7, 9B/11” ise terimleştirmenin bir diğer yolunu sergilemektedir.

RM'de kimi hapların daha önceden de denendiği ve faydası görüldüğü bildirilmiş, o hapı

kimin ürettiği aktarılmıştır. Verilen bu bilgiler, Osmanlı tıbbının tarihî kaynaklarına inilmesi açısından son derece kıymetlidir. Romalı hekim Galenos’a atfedilen *şahtere terkibi* ile ilgili hap, taranan metinde şu şekilde aktarılmıştır:

“[18B] (8) Bâb: **Şâhtere terkîbin** beyân eder: (9) 40 dirhem Saru helîle kabuğı, 20 dirhem mahmûdiyye, 20 dirhem kara helîle, 120 dirhem sabr. (10) Bu eczâları dögüp ince elekden (11) geçürüp ba’de üç kerre şâhtere (12) Suyı ile ısladup tekrâr [19A] (1) kurıdup hamîr êdüp nohûd mikdârı (2) habblar êdüp ahşam ve sabâh kavî (3) ola[n] kimesnel[e] onar dâne vèreler, (4) za’if-i terkîb olanlara beşer dâne yèye. (5) Nusha-yı Câlinûs’[dan]dur, meşhûrdur, müsta’meldür. (6) D[im]âğını tenkiye êdüp sijirleri pek êder, (7) ek yerleri ve bel agrısına fâ’ide êder.”

III.II.IV. Yakılar

Birtakım hastalıkları tedavi etmek amacıyla, bir bez üzerine yayılıp deriye uygulanan ve beden ısıyla vücuda etki eden ilaçlı maddelere yakı adı verilmekteydi. Türkler’in eski tıp bilgileri ve uygulamaları arasında olan yakı, klasik tıp metinlerinde de tedavi yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. RM’de, birçok yakı türünde ilacın yapımı anlatılmıştır. İncelenen eserde kırık ve çıkıklar konusunda seçilen yakının malzemeleri, yapılış şekli, muhafazası ve kullanma biçimi şöyledir:

“[28A] (3) Faslı: **Yakı otını** beyân eder, nâfi’dür: (4) 5 dirhem kızıl behmen, 20 dirhem ak behmen, 30 dirhem encübâr köki, (5) 30 dirhem mersîn kurusı, 30 dirhem selvi kozalağı, (6) 3 dirhem enâr çiçeğı, 20 dirhem mâzi, 3 dirhem enâr kabuğı, (7) 100 dirhem kilermenî, 50 dirhem günlük, 50 dirhem mastakî, 30 dirhem tîn-i mahtûn, (8) 50 dirhem kardaş kanı, 50 dirhem kızıl gül kurusı. [28B] (1) Bu zikr olunan eczâları muhkem dögüp ince elekden (2) geçürüp ba’de bir kutı içinde hıfz êdüp kırığı (3) ve çıkıkuğı olana yumurta ile karışdırup vuralar, mücerredür.”

III.II.V. Fitiller

Derin yaraların, çatlakların, iltihaplı bölgelerin tedavisi için hazırlanan ilaç, kısa şeritler şeklinde kesilerek hazırlanmış beze bulanmakta, yapılan fitiller derin yaraların veya organların içine yerleştirilmekteydi. İltihabın kurutulması ve akıntının temizlenmesi için birçok fitilin yapımının anlatıldığı eserde, kulak tedavisi için önerilen fitil şöyle anlatılmıştır:

“[54A] (5) Bâb: Kulakdan irin ve kan (6) gelse bir fetil eyleyeler. Acı bâdam yağına (7) fetil ısladup ve ak ansârutı yumşak (8) dögeler ve ol fetili bulaşdırup (9) kulak içine koyalar, şifâ bula.”

III.II.VI. Merhemler

Deriye sürülmek suretiyle kullanılan bu ilaçlar, gül ve zeytin yağı, bal mumu gibi birleştiriciler yardımıyla oluşturuluyordu. Yaralanmalar ve kesiklerin, şişlerin, nasırların,

çıban ve kabarcıkların tedavisi için hazırlanan merhemlere ilişkin taranan eserde ismi verilen merhem türleri şöyledir: Enelik merhemi 34B/10, kassab merhemi 35A/4, sarı merhem 35B/7, saru merhem 35B/1, cengâr merhemi 36A/5, Mısır merhemi 36A/13, tûtiyâ merhemi 36B/6, kâfûrî merhemi 37B/4, sirke merhemi 38B/1, gül merhemi 38B/12, merhemü'r- rüsûl 39A/6, kara merhem 39B/9, yaşıl merhem 40A/6, kızıl merhem 40B/3.

Çıban ve kabarcıkların tedavisi için tavsiye edilen “sûringân merhemi” için RM’de verilen bilgiler şu şekildedir:

“[37A] (10) **Sûringân merhemini** beyân eder: (11) 40 dirhem sûringân, 40 dirhem kâfûrî bal mûmı, 100 dirhem gül yağı. (12) İbtidâ gül yağı ile bal mûmı eridüp [37B] (1) âteşden endirüp ba’dehu sûringân (2) karışdırup merhem eyleye. İssi yaralara (3) çıbana, kabarcuk yaralarına nâfi’dür, bi-izni’llâhi te’âlâ.”

Merhemini etkisini gösterebilmesi, doğru şekilde uygulanmasına bağlıdır. Bu amaçla, RM’nin yazarı, merhemini uygulanma aşamalarını ve bölgelerini ayrıntısıyla belirtmiştir. Bel ağrılarınin tedavisine ayrılan bölümde, birleşime girecek malzemenin sırası, miktarı kadar merhemini uygulanmasına ait teferruat girilmesi, hekimlikteki pratiğe de verilen ehemmiyeti gösterir:

“[59B] (10) sahk olup elekden geçmiş eczâları içine (11) koyup muhkem karışdıralar. Merhem gibi ola, andan [60A] (1) sonra âteşe karşı bil üzerine (2) süreler ve agrı ve sızı üzerine süreler (3) ve sürdükleri vaktin yukarudan aşaga (4) süreler, ammâ ellerinüñ ve ayaklarınuñ tırnakların (5) ayıtlayalar, bi-‘izni’llâhi te’âlâ şifâ bula, gâyet (6) mücerredür, gaflet olmıyaya.”

III.II.VII. Macunlar

Hamur kıvamında yapılan ve içeriğinde gül, bal gibi maddelerin bulunduğu bu ilaçlar RM’de genellikle bitkiler ve diğer besin maddelerinin değişik işlemlerden geçirilmesiyle elde edilmiştir. RM’de adı geçen macunların kimisi adını yapımında temel olan bitkiden alırken, kimisi de macunu keşfeden kişiden almıştır.

Eski Yunan’da da bilinen ve *ayârîcat* adıyla da anılan bir grup macun İslam tıbbı aracılığıyla Osmanlı tıbbına geçmiştir. Dolayısıyla macunların adlandırılmasında yararlanılan kaynaklardaki adlandırma yolu Osmanlı tıbbına da esas oluşturmuştur. Taranan eserde, bitki adlarıyla ilişkilendirilen macunlar arasında şunlar bulunur: Sinâmekî ma’cûnı 23B/9; ma’cûn-ı sinâmekî 8A/5 , kara baş ma’cûnı 18A/12, 18B/1-2 , ma’cûn-ı sûrincân 8B/5 , kırmız ma’cûn[1] 6B/1.

Eklem ağrıları, gut ve balgamî grupta toplanan hastalıklara önerilen *ma’cûn-ı sûrincânın* malzemeleri, yapımı, kullanım şekli ve etkileri RM’de şöyle açıklanmıştır:

“[8B] (5) Fasl: **Ma’cûn-ı sûrincân** terkîbin beyân eder: (6) Nıkrîse ve cemi’-i mafâsılda ve yan başında (7) olan agrıları ve arka agrısına ve cümle (8) balgam marazzlarına gâyet nâfi’dür, bi-‘izni’llâh te’âlâ. (9) 10 dirhem sûrincân, 10 dirhem sinâmekî, 10 dirhem asârûn (10) 10 dirhem zencebîl, 20 dirhem kîmyûn. (11) Üç eczâ mikdârı balı kaynadup (12) kıvâma geldükden sonra bu eczâları muhkem [9A] (1) döğüp bal ile karışdurup ma’cûn (2) edeler. Sabâh kalkdukda aç karına beşer (3) dirhem yeyeler, nâfi’dür; bi-‘avni’llâhî te’âlâ.”

Frengi tedavisinde, öksürüğün engellenmesinde ve bedenden birtakım maddelerin atılmasında da RM, macun yapımını önermektedir. Bahsedilen macunların adlandırılmasında bitkisel droglar vb. kullanılmasına rağmen, tedavi şekli yahut ilacın etkili olan özelliği de esas alınmıştır. RM’de işlenen öksürük ma’cûnı 10A/6, Frenk zahmetinüñ ma’cûnı 10B/2, ma’cûn-ı müşhil 12A/10 bu türdendir. Anılanlar içinden öksürük macunu şöyle yapılır:

“[10A] (6) Fasl: **Öksürük ma’cûn[ın]** beyân eder, mücerredür: (7) 10 dirhem üzerlik tohmi, 2 dirhem ferfiyûn, 5 dirhem efiyûn, 5 dirhem ‘âkırkarhâ, 20 dirhem bâdam yağı. (8) Bu zikr olınan eczâları (9) döğüp elekden geçürüp (10) ba’de bâdam yağı ile kaynadup (11) kıvâma geldükden sonra bu eczâları (12) karışdurup ma’cûn edeler. Sabâh [10B] (1) ve aħşam mercümek kadar isti’mâl edeler, nâfi’[dür].”

Adı anılmamasına rağmen, tedavisinde kullanılan belli rahatsızlıkların adıyla anılan macunlara da rastlanmıştır:

[11A] (5) Bâb: **Tuzlu balgam için ma’cûn** beyân eder: (6) 30 dirhem mastakî, 30 dirhem sinâmekî, 30 dirhem sükker-i mükerer, (7) 30 dirhem egeden geçmiş kurşun, 100 dirhem ‘asel-i musaffâ. (8) Mez-kûr eczâları başka başka döğüp (9) ince elekden geçürüp bir yere cem’ edüp (10) karışduralar, dahı balı kıvâma getireler. (11) Aşaga endürdükden sonra cümle eczâları [11B] (1) karışdurup ma’cûn eyleyeler. Sabâh (2) ve akşam onar dirhem isti’mâl edeler, (3) ammâ tuzlu ve ekşi yemeyeler, be-gâyet (4) nâfi’dür, bi-‘izni’llâhî te’âlâ.”

III.II.VIII. Müshiller

Osmanlı tıbbında mizacın dengede olması, sağlıklı yaşamın temel şartıydı. Bu amaçla bedendeki eksik madde veya maddeleri gıdalarla takviye etmek; fazlalığı olduğuna inanılan madde veya maddeleri vücuttan atmak tedavi yolları arasında kabul ediliyordu. Fazlalık yaratan (*gâlib olan*) maddeyi atmak için bağırsakları çalıştırmak, kişiyi terletmek, kusturmak eski tıbbın izlemekte olduğu tedavi şekilleriydi. Bu amaçla üretilen ilaçların bir bölümünü şerbet, hap ve macunlar içerisinde yer alan müshiller oluşturmuştur. Genellikle müshiller, RM’de ait olduğu ilaç grubunun adıyla isimlendirilmiştir:

“[12A] (10) Fasl: **Ma’cûn-ı müşhil** beyânındadır: (11) Bu şol ma’cûndur ki safrâyı ve balgamı sürer, gün (12) aşırı ve her gün tutan ısıtmaya fâ’ide [12B] (1) eder.”

“[23B] (12) Bâb: **Müşhil şerbet[i]** terletme için, hasta için: [24A] (1) 10 dirhem elekden geçmiş hiyâr tohmi, 10 dirhem sinâmekî (2) 10 dirhem sarı helfile, 10 dirhem hindubâ tohmi, 2 dirhem râvend, (3) 10 dirhem temr-i hindî.”

“[18A] (11) Fasl: **Habb-ı müşhil** terkîbin beyân eder: (12) 1 dirhem sabr, 5 dirhem sakız, 5 dirhem kara koruk, 5 dirhem kara baş ma'cûnı.”

III.II.IX. Tiryaklar

Macun grubu içinde ayrı bir tür oluşturan tiryaklar, birer panzehirdir. Taranan eserde, *tiryâk*, *pân-zehr* ve *ayârîc* adlarıyla anılan panzehirlerin içeriğinde bitkisel droglarla beraber, kimi madensel maddeler de kullanılmıştır.

Sokmalara ve zehirlenmelere karşı doğrudan uygulanan tiryaklar, bazen daha etkili olabilmeleri için farklı malzemelerle zenginleştirilmiştir. Osmanlı tıbbının en yaygın panzehirleri olan *tiryâk-ı fârûk* 13A/6 ve *tiryâk-ı erba'a* 46B/8 RM'de de önerilen tiryaklar arasındadır. Ancak, bunların daha etkili hâle getirilmesi için başka maddelerle geliştirildiği gözlenmektedir: Etkili bir panzehir olan *kurs-ı ekberin* içeriği ve hazırlanışı aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:

“[13A] (2) Fasl: **Kurs-ı ekber** terkîbin beyân eder: (3) 1 dirhem pân-zehr, 5 dirhem gergedân, 1 dirhem yâkût, 1 dirhem zümürüd, (4) 1 dirhem incü, 7 dirhem lâciverd, 7 dirhem kilermenî, (5) 7 dirhem misk, 7 dirhem 'ûd ağacı, 7 dirhem altun deste, (6) 7 dirhem mercân, 7 dirhem yılan ku[y]rugı⁴⁹, 7 dirhem tiryâk-ı fârûk, (7) 7 dirhem kırmız, 7 dirhem 'anber, 7 dirhem kitre, 7 dirhem bal. (8) Bu zıkr olunan eczâları başka başka [13B] (1) döğüp ince elekden geçürüp sürme gibi (2) eyleyeler, ba'de hu balı 'anber ile kaynadup (3) erideler, ba'de hu kilermenî ile cevâhir eczâlarını (4) dahı karışdırup sâ'ir eczâları bir hoş (5) sahk edüp hamîr gibi edüp beş dirhem (6) mikdârı müdevver-i kurs edeler.”

III.II.X. Süfûflar

Kurutulan bitkilerin yaprak, kök, gövde veya tohumlarını döverek/ ezerek toz hâline getirme (sahk etme/ eyleme) ve dövülmüş malzemeyi elekten geçirerek müfred devâlar üretme, on altıncı yüzyıl Osmanlı eczacılığında yaygındır. Bitkiler arasından arpa, bakla, belût (palamut, pelit), bugday vb. müfred devâ olarak kullanılmış, kimi zaman da mürekkep devâ grubundaki ilaçların yapımında bunlardan yararlanılmıştır.

Mürekkep devânın etkili ilaç bileşimine dönüşmesi amaçlandığında, bir grup işlem aşamalarının ardından kıvama getirilen macun kurutulmakta ve yeniden ezilerek toz durumuna getirilmekteydi. Bu şekilde yapılan ilaçlar, Arapça kökenli *süfûf* terimiyle adlandırılmıştı. Taranan eserde birçok ecza dövülerek ezildikten (meshûk) yahut hamur kıvamına getirildikten sonra, yeni işlem aşamalarına geçilmiştir. Mesela, ekşi turunç ile diğer eczaların karıştırılıp bekletilmesini izleyen aşamada, eczaların ezilerek *çiriş* adı verilen duruma gelişi, akabinde macuna dönüştürülerek hamur yapılmasına “hamir etme” denmiştir.

49 Kelime metinde *yılan kurısı* biçiminde yazılmakla beraber, müstensihthen kaynaklı bir yazım hatası olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle ilgili okuma şekline gidilmiştir.

Hamur edilen malzeme, ileri aşamada kurutularak yeniden dövülmüş ve inceltilecek şekilde çekilerek gözdeki görme sorununu giderecek *süfûf* üretilmiştir:

“[49B] (10) ...Bâb: (11) Perdelü ve tumanlu göze gâyet nâfi'dür. (12) Bir dâne ekşi turuncı alup içine üç (13) dirhem nebât koyasin, yigirmi gün [50A] (1) kadar turup ba'de sahk édüp (2) ba'de üç dirhem tûtiyâ-yı mürr-i sa[fi] katasın, (3) tekrâr dögüp cümlesin birbirine (4) katup gülâb ile yogurup hamîr êdesin. (5) Ba'dehu âteş üzerine koyup âheste (6) âheste kurudasın, gêrû sahk édüp (7) harîrden geçürüp çekesin, (8) be-gâyet nâfi'dür; miskâline üç altun (9) vermeyince vermeyesin.”

Boynuz veya kamış gibi tıbbi aletlerin yardımıyla, toz durumuna getirilen mürekkebe devâ, bedende uygulanacak bölgeye üfürülerek yayılıyor, elle serpiliyor veya el yordamıyla sürülüyordu. *Süfûflar* elde edilirken ezme/dövme dışında bitki yapraklarının kurulumu yakılması ve küllerinin karıştırılması basur tedavisi için yapımı önerilen toz karışımında karışımıza çıkmaktadır:

“[26B] (4) Fasl: Kimsenüñ dübüri çıksa anuñ için toz beyân [êder]: (5) 5 dirhem pelût kabuğı, 5 dirhem günlük kabuğı, 5 dirhem mâzî, (6) 5 dirhem hiyâr-ı mısırî, 5 dirhem müdeseng, 5 dirhem mühre boyunuz[ı] (7) 5 dirhem mahrûk-ı ıklîmiyâ. (8) Zıkr olunan eczâları bir êyüce vezn édüp ba'de (9) belût kabuğunu, boynuzu dahı mür[d]eseng (10) âteşde yakup gül ile bâkî eczâları bir (11) birine halt édüp toz eyleye, ba'dehu [27A] (1) sovuk su ile yâ kar ile yâ yıkayup ba'de (2) elini bu eczâyâ sürt. Mak'adına yapışdıralar, (3) mücerrebdür, bi-'avni'llâhi te'âlâ.”

III.II.XI. Tûtiyâlar

Göz hastalıklarının tedavisinde kullanılan bir grup ilacın ortak adı olan *tûtiyâ*, içeriğindeki çinko gibi madensel bileşikler yanında toz edilmiş bitkisel droglar da içermekteydi. Sürme biçiminde göze çekilen veya merhemler gibi göz ve göz çevresine yayarak uygulanan bu ilaç grubunun katarakt, kızarıklık, gözdeki damarların patlaması gibi hallerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrı ayrı *tûtiyâ* türlerinin ele alındığı RM'de, kataraktın (göz perdesi) tedavisi için önerilen terkip şöyledir:

“[43B] (3) Bâb: **Göz perdesi çün tûtiyâ** beyân êder: (4) 5 dirhem kükürd, 2 dirhem mürr-i safi, 2 dirhem dâr-ı fulful, 2 dirhem şâb, 2 dirhem zencebîl, (5) 5 dirhem kalem-i cengâr, 1 dirhem sülümen. (6) Bu zıkr olunan eczâları bir sırlı çömlek içine koyup (7) ve agzın muhkem kapayup ve kömür âteşiyle kaynadup (8) ba'de beyâzına bir dirhem nebât şekeri (9) katup havânda hall êdeler. Hâcet olana vêrüp ihmâl olunmaya.”

Sonuç

Türk kültür ve bilim tarihi açısından gerek bitki adları konusundaki çalışmaların sayı ve içerikçe giderek artış göstermesi gerekse bu bilim alanlarına ait kaynak eserlerin çözümlenip yayımlanması, Türkoloji için sevindirici bir gelişmedir. Ancak, henüz tıp yazmalarında tarihî bulguların önünü açacak filolojik değerlendirmeler tarihî incelemelerle yeteri düzeyde

sentezlenememiştir. *Risâle-i Mu'âlece* adlı eser üzerinde yapılan inceleme görülen bu boşluğa işaret etmiş ve eserin tanıklığında Osmanlı tıbbında on altıncı yüzyılda kullanılan müfred ve mürekkebe devâ türleri hakkında bilgi verilmiştir. Devâların adlandırılma sürecinin incelendiği çalışmada, tarihî veriler ile metindeki bulgular arasında ilişki kurulmuş, Osmanlı tıbbının köklü ve zengin geçmişine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı hekimlerinin ilaç yapım aşamalarına olduğu kadar, üretilen ilaçtan yararlanma biçimine de büyük önem verdiği, RM'de ilaç tatbikiyle ilgili aktarılan bilgilerden de gözlemlenmiştir. İlacın hangi hâllerde ve nasıl tüketileceği, miktarının ne olacağı, hangi sürelerle ondan yararlanılacağı aktarılırken Yunan ve İslam tıbbında esas alınan kişinin mizaç özelliği de RM'de izlenmiş, ilacın tatbikinde kişinin mizacına göre ayırım yapılmıştır. Bu yöndeki uyarılar gerek RM gerekse diğer tıp ve eczacılık eserlerindeki bilgilerin uzun gözlemlerin birikimi olduğunu kanıtlamaktadır.

Osmanlı tıbbındaki drogların çoğunluğu bitki kökenlidir ve RM'de yapılan taramada da müfred veya mürekkebe devâ olarak sunulan bilgiler bu görüşü doğrular mahiyettedir. RM'de belirlenen bitkisel maddeler, Osmanlı tıbbında *devâ* olarak adlandırılmaktaydı. Nitekim eserde bu maddelerin bedeni güçlendirmek üzere kullanılan *gıdâ*'lardan ayrıldığı, ilaç terkiplerinde sunulan reçetelerden de anlaşılmaktadır. RM'de çoğu kez beden bakımı ve insan sağlığı için bitkisel droglar yeterli görülmüştür. Aynı şekilde yapımı ve uygulaması açıklanan birçok ilacın ana maddesi meyveler, tohumlar, kabuklar, çiçekler, yapraklar ve benzeridir. Tüm bu bitkisel droglar insan bedeninde bozulan dengenin yeniden kurulmasını kapsadığından Osmanlı tıbbında tedavide yararlanıldığı için *devâ* grubunda kabul görüyordu. Et ve süt ürünleri, balıklar vb. ise, bedeni geliştirmek için takviye edildiğinden *gıdâ* grubu içinde tasnif edilmişti.

Bitkisel drogların adlandırılmasında RM'de Türkçenin tamlama sisteminin özellikle de terimleştirmeye uygun olan belirtisiz isim tamlaması kuruluşunun yaygın olduğu sunulan terim listelerinden görülmüştür. Kimi merhemlerin isimlendirilmesinde Türkçenin görüntüye dayanan kavramlaştırma alanı izlenerek *saru merhem* örneğinde olduğu gibi renk adlarından vb. yararlanılmış, sıfat tamlamaları yoluyla terimleştirme yolu seçilmiştir. Osmanlı dönemi tıp eserlerinin bir bölümünde, ilaç terkiplerine eklenecek malzemenin miktarı drogtan önce, bir bölümünde de drogtan sonra sunulmuştur. RM'de genel eğilim Türkçenin yaygın söz dizimi yapısına uygun düşecek şekilde terkibe girecek malzemenin önce miktarını vermek (*bir dirhem gül varağı*) vb. şeklindedir.

İncelenen eser orta hacimli olmakla beraber on altıncı asır Osmanlı tıbbında bitkisel tedavi ve ilaç terkiplerinin genel özelliklerini gözlemlenmek bağlamında bilim tarihi araştırmalarına katkı getirecek durumdadır. Bu incelemeyle, tıp ve eczacılık tarihi araştırmalarına RM özelinde ayna tutulmuştur.

EK 1. Bitkiler ve Droglar Sözlüğü

Makalede adı geçen droglar ağırlıklı olarak bitkisel olmakla beraber çalışmanın genelinde anılan droglar aşağıda listelenmiş ve günümüzdeki karşılıkları verilmiştir.

agu agacı: Zakkum (*Nerium oleander*).
alma: Elma (*Pyrus malus*).
altun deste: Ölmec Çiçek (*Helichrysum italicum*).
'anber: Meryem otu (*Geum urbanum*).
anduz: Andız (*Inula*).
ansârut/anzurut: < Far. Anzarut (*Astragalus sarcocolla*).
arpa: Arpa (*Hordeum vulgare*).
asârûn: < Grk. Kediotu, azaron kökü, meyhaneci otu (*Asarum europaeum*).
'asel-i musaffa: < Ar. Saf ve süzme bal.
ayva: Ayva (*Cydonia vulgaris*).
bâdam: < Ar. Badem (*Amygdalus communis*).
bakla: < Ar. Bakla (*Vicia faba*).
bâzrene-bûye: < Far. Kovan otu, oğul otu (*Melissa officinalis*).
behmen: < Ar. Kuduz otu (*Alyssum*).
belesân: < Ar. Pelesenk ağacından (*Commiphora opobalsamum*) elde edilen bir belsem/ balsam.
belû/ pelût: < Ar. Meşe palamudu, pelit, *Quercus* türlerinin meyvesi.
benefşe: < Far. Menekşe, mor çiçekli ve kokulu bitki (*Viola tricolor*).
buğday: Buğday (*Triticum aestivum*).
büberiyeye: < Ar. Biberiye (*Rosmarinus officinalis*).
cevz-i buvâ: < Ar. Küçük Hindistan cevizi (*Myristica fragrans*).
çivîd: < Ar. Çivit otu (*Isatis tinctoria*).
çörek otu: Çörek otu (*Nigella* türlerinden birinin tohumu).
dârcîn: < Ar. Tarçın (bazı *Cinnamomum* türlerinin kurutulmuş kabuğu).
dâr-i fülûl: < Ar. – Far. Uzun biber (*Piper longum* türünün kurutulmuş meyvesi).
defne: < Grk. Defne ağacı (*Laurus nobilis*).
deve dikenini: Deve dikenini (*Silybum marianum*).
efyûn: < Ar. < Grk. Afyon (*Papaver somniferum* türünün taze kapsüllerinin çizilmesi ve kurutulması sonucu elde edilen madde).
enâr: < Far. Nar (*Punica granatum*).
enelik: Enlik otu, havacıva bitkisi (*Alkanna tinctoria*).
ferfiyûn: < Ar. Ferbiyon, Sütleğen otunun (*Euphorbia resinifera officinarum*) kurutulmuş sütü.
gelincik çiçeği: Gelincik çiçeği (*Papaver rhoeas*).
gergedân: Gergedan otu?
gül: < Far. Gül (bir *Rosa* türü).
gün çiçeği: Gün çiçeği, yabani hindiba (*Cichorium intybus*).
günlük: Günlük ağacı (*Liquidambar orientalis*).
hatmî: < Ar. Hatmi (*Althaea officinalis*).

havlcân: < Ar. < Far. 'havlcân'.
 Havlican otu (*Alpinia officinarum*).
hefle: < Far. Helile otu, halile (*Terminalia* türlerinin kurutulmuş meyvesi).
hevîc: < Far. Havuç (*Daucus carota*).
hindubâ: < Ar. Yabani hindiba (*Cichorium intybus*).
hiyâr: < Ar. Hiyar, salatalık (*Cucumis sativus*).
ıklîmiyâ: < Ar. Çeşitli minerallerin, bilhassa bakır, çinko, gümüş ve altının eritilmesi sırasında meydana gelen cüruf; çinko oksit için de kullanılmış bir terim.
ısrırgan tikenini: Isrırgan otu (*Urtica dioica* veya *Urtica urens*).
incî: İnci.
kabak: Kabak (*Cucurbita* türleri).
kara üzüm: Siyah üzüm, bir *Vitis* türü
kardaş kanı: Kardeşkanı ağacının (*Calamus draco*) sakızı.
kavun: Kavun (*Citrullus melo*).
kâyısı: < Far. Kayısı (*Prunus armeniaca*).
kemmûn: < Ar. Kimyon (*Cuminum cyminum*).
kerevez/ kirevez: < Ar. Kereviz (*Apium graveolens*) ve tohumu.
kettân: < Ar. Ketan (*Linum usitatissimum*) ve tohumu.
kırmız: < Ar. Kırmızı, Kermes meşesi üzerinde yaşayan *Coccus ilicis* adlı bir böcekten çıkarılan kırmızı renkli boya maddesi.
kilermeni: < (kil-i Ermeni). Ermeni kili, Rumeli kili (*Terra armenica, Argilla feruginea*).
kişniş: < Far. (keşniç). Kişniş (*Coriandrum sativum*).
kitre: Kitre, geven bitkisinin (*Astragalus* türleri) gövdesinde oluşan zambak.
lâciverd: < Far. Lacivert taşı (*Lapis lazuli*).
limûn: < Grk. Limon (*Citrus limonum*).
lisânü's-sevr: < Ar. Sığirdili bitkisi (*Anchusa officinalis*).
mahmûdiyye: < Ar. Mahmude otu (*Convolvulus scammonia*).
marul: < Grk. Marul (*Lactuca sativa*).
mastakî: < Ar. < Grk. Sakız ağacından (*Pistacia lentiscus*) elde edilen bir tür reçene.
mâzû: < Far. Mazı bitkisi (*Quercus* türleri) üzerinde bir cins sinek tarafından meydana getirilen ur.
mercân: < Ar. Mercan adlı deniz canlısının (*Corallium rubrum*) iskeletinden elde edilen madde.
meyan: Meyan kökü bitkisi (*Glycyrrhiza glabra*).
miskî'l-mumâ: < Ar. Küstüm çiçeği (*Mimosa pudica*).
mukl-ı azrak: < Ar. Günlük ağacı (*Boswellia carteri*).

mürdeseng: < Far. I. Doğal kurşun-II-oksit.
mürver: < Far. Mürver (*Sambucus nigra*).
nâne: < Ar. Nane (*Mentha piperita*).
nâr: < Far. Nar (*Punica granatum*).
nârnîc: < Far. Turunç (*Citrus aurantium*).
nîlüfer: < Far. Nilüfer çiçeği (*Nymphaea* türü bitki).
nohûd: < Far. Nohut (*Cicer arietinum*).
pirasa: < Grk. Pirasa (*Allium porrum*).
piyâz: < Far. Soğan (*Allium cepa*).
râzyâne: < Far. Rezene otu (*Foeniculum vulgare*).
reyhân: < Ar. Reyhan (*Ocimum basilicum*).
sabr: < Ar. Sabırlık otu (*Agave americana*) ve bu ottan elde edilen tıbbi zambak.
sarımsak: Sarımsak (*Allium sativum*).
selîhe: < Ar. Asilbent sakızı, çeşitli *Styrax* türlerinden elde edilen bir tür zambak.
sıgr dili: Sığirdili, öküzdili bitkisi (*Anchusa officinalis*).
sinâmeki: < Ar. Sinameki bitkisinin (*Cassia* türleri) kurutulmuş yaprakları.
siğirli: Sinirliot, bağa yaprağı bitkisi (*Plantago* türleri).
soğan: Soğan (*Allium cepa*).
sûsâm: < Ar. Susam (*Sesamum indicum*) bitkisinin tohumları.
sûrincân: < Far. Sorincan (*Colchicum autumnale*).
sükker: < Far. Şeker.
sülûmen: < Far. Ak sülûmen, süblime, Cıva-II-klorür.
şâb: < Ar. Potasyum alüminyum sülfat, şap.
şâhtere: < Far. Şahtere otu (*Fumaria officinalis*).
şalgam: < Far. Şalgam bitkisinin (*Brassica rapa*) tohumu.
şeftâlû: < Far. Şeftali (*Persica vulgaris*).
şırlagan: < Far. Şırlağan, susam (*Sesamum indicum*) bitkisinin tohumlarının yağı.
temr-i hindî: < Far. Demirhindi bitkisi (*Tamarindus indica*).
tere: < Far. Turpğillerden, yaprakları salata olarak yenen baharlı bir bitki (*Lepidium sativum*).
tn-i mahtûm: < Far. Vebe vb. hastalıklara karşı etkili olduğuna inanılan bir tür toprak, mülhürlü toprak, kilermeni (*Terra sigillata*), Lemnos (Limni) adasından çıkarılana *Terra lemnia* denir.
turp: < Far. Turp (*Raphanus sativus*).
turunç: < Far. Turunç (*Citrus aurantium*).
ûd: < Ar. Öd ağacı (*Aquilaria agallocha*).
üstübeç: Üstübeç, bazık kurşun karbonat.
üzerlik: Yüzerlik bitkisi (*Peganum harmala*).
üzüm: Üzüm (*Vitis vinifera*).
yâkût: < Ar. Yakut taşı, bir cins alüminyum oksit.

yarpuz: Yarpuz bitkisi (*Mentha pulegium*).
yâsemin: < Far. Yasemin (*Jasminum* türleri).
yılan ku[y]ruğu: Kuşkonmaz, yılankuşruğu

bitkisi (*Asparagus officinalis*).
za'ferân: < Ar. Safran (*Crocus sativus*).
zang-i 'arabî: < Ar. Arap zamkı;
Acacia senegal ve yakın tür ağaçların

kabuklarından sızarak donan madde (*Gummi arabicum*).
zencebil: < Ar. Zencefil, (*Zingiber officinale*) türünün kurutulmuş rizomları.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Yazma Kaynaklar / Manuscripts

Risâle-i Mu'âlece, Millî Kütüphane El Yazması Eserler Koleksiyonu (Ankara), No: 06 Mil Yz 5163)

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Acar, H. Volkan. "Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı." *Lokman Hekim Dergisi* 5, 3 (2015): 115-123.
- Ağırakça, Ahmed. "Osmanlı Tıbbının Kaynakları." *Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi*. I: 133-165. İstanbul: Biofarma Yayınları, 2006.
- Eren Akçiçek, "Eski İlaçlar, Yeni Uygulama Alanları." *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran 2010 Zeytinburnu* içinde, 51-60. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- Altıntaş, Ayten. "Tıbbi Bitki Araştırmalarında Kaynak Olarak Eski Tıp: 'Kokulu Gül' Örneği." *Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Bitkilerle Tedavi Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde 79-86. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- Aydın, Erdem. *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*. İstanbul: Öncü Basımevi, 2006.
- Aydın, Mükerrer Bedizel. "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Devâ' Kullanımı ve 'Müfredât Eserlerinin Genel Özellikleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları – Emre Dölen Armağanı* 6, 2 (2005): 299-315.
- Bayat Ali Haydar. *Kitabü'l-Müntehab fi'l-Tib*. İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2005.
- Bayat Ali Haydar. *Kemâliyye/ Erken Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Risalesi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, 2007.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*, İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, 2010.
- Baylav, Naşid. *Eczacılık Tarihi*. İstanbul: Yörük Matbaası, 1968.
- Baytop, Turhan. "Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 386-388. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Baytop, Turhan. *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*. Yayına hazırlayan Feza Baytop Günergün, gözden geçirilmiş 3. bs. Ankara: Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, 2021.
- Bilgin, Arif. "Osmanlı Döneminde İlâç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler." *Osmanlılarda Sağlık-I*.

- Editörler Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz içinde, 231-247. İstanbul: Biofarma, 2006.
- Canpolat Musatafa ve Zafer Önlere. *Edviye-i Müfredede*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Demir Ekrem. “Hezârfen Hüseyin B. Ca’fer İstânköyî’nin Fihri’sü’l-Ervâm Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları.” *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 46 (2012): 1-28.
- Doğan, Şaban. “Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri.” *Turkish Studies* 5, 1 (2010): 313-373
- Doğan, Şaban. “XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri.” *Millî Folklor* 89 (2011): 120-132.
- Erdağı, Binnur. *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübarizi (Metin- Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Gümüşatam, Gürkan, “Haza Kitab u Hükema-yı Tertib-i Mualece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi.” Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Gümüşatam, Gürkan, “Risâle-i Mu’alece’ye Göre XVI. Yüzyıl Türkçesinde Türkçe Bitki Adları.” *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* sayı 39 (2015): 23-40.
- Günergun Feza, *14-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Anoganik İlaçlar*. İstanbul 1986.
- Güney, Rifat. “İlaç ve Sorunları.” *Pharmacia –JTPAS* 24/51 (1) (1984): 21-28.
- Gürkan, Mahmut. “İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri.” *Avrasya Terim Dergisi* 1, 2 (2013): 88-94.
- Gürlek Mehmet. “Anadolu’da Yazılmış İlk Türkçe Cerrahi Yazmalara Bir Örnek: Alâ’im-i Cerrâhîn.” *Journal of Turkish Studies* 6, 3 (2011): 1423-1434.
- İbn Baytar. *Tercüme-i Müfredat-ı Ibn Baytar*. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kaya, Ayla. “Tıbbi Bitkiler ve Etnobotanik Çalışmalar.” *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran 2010 Zeytinburnu* içinde, 11-18. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- Kramer, Samuel Noah. *Tarih Sümer’de Başlar*. Çeviren Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999.
- Küçükler, Paki. “Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ’da Türkçe Bitki Adları.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11 (2010): 401-415.
- Levy Martin. *The Medical Formulary or Aqrabadhin of al-Kindi*. Madison Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1966.
- Mason, Stephen F. *Bilimler Tarihi*. Çeviren Umur Daybelge. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Murad, Sibel. “Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler.” Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.
- Nasuhoğlu, İlhami. *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*. Ankara: Diyarbakır Tıp Fakültesi Yayını, 1975.
- Önlere, Zafer. “XIV ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri.” *Journal of Turkish Studies (Fahir İz Armağanı I)* 14 (1990): 357-392.
- Önlere Zafer. *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa I: Giriş-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1990.
- Önlere, Zafer. “XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı.” *Kebikeç* 6 (1998): 157-168.
- Ronan, A. Colin. *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. Çeviren Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun. Ankara: TÜBİTAK, 2005.
- Sakızlı İsa Efendi, *Nizamü’l-Edviye*. Yayına hazırlayan Mükerrrem Bedizel Aydın ve Sibel Murad. Ankara: TÜBA Yayınları, 2019.

- Sarı, Nil ve Ramazan Tuğ. *Derviş Mehmed Neşati Yağı, Tıbbi Yağlar Üzerine Bir Risale*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2009.
- Şahinbaş Erginöz, Gaye. *Hititlerde Anatomi ve Tıp*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1999.
- Şar, Sevgi, Miray Arslan ve Bilge Sözen Şahne. “Hacı Paşa'nın Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm Adlı Eserindeki Şurup Formülleri.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*35 (2014): 121-136.
- Ünver, Süheyl. *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık*. İstanbul: Hüsütabi Matbaası, 1952.
- Yıldırım Nuran. “XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahnâme.” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1982.
- Yıldırım, Nuran. “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1 (2009): 273-283.